

مترجمی : رضاء الدين بن فتح الدين .

ابن بطوطة

دشت قحاقده سیاحتی

.....

«تحفة النظار في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار» اسمى اثردن آنوب
تورکيچه گه ترجمه قيلندى .

اور نبورغى «وقت» مطبعه سى

ТИПОГРАФІЯ ГАЗ. „ВАКТЬ“ ВЪ ОРЕНБУРГѢ.

1917.

ابن بطوطة ناٹ ترجمە حالى

ابن بطوطة ناٹ اسمی محمد بولوب آناسی عبد الله (۱) و آناسی محمد ایدی . کنیه‌سی ابو عبد الله و لقبی ده شمس الدین در . یراق بابلرندن بررسینه نسبت برله بولسنه کیره ک «ابن بطوطة» دیب مشهور بولدی .

ابن بطوطة اوزون وقتلر و کوب مملکتلرده گیزوب یوروچی اسلام سیاحلرندن وجغرافیا فنینه خدمت ایتوچی مشهور آدم‌لردندر . «فاس» مملکتنده «مراکش» شهریز ناٹ اسکله‌سی (پریستانی) بولغان «طنجه» شهرنده ۷۰۳ - ۱۳۰۴ تاریخی رجب (فیورال) آینده دنیاغه کیلدی و ۲۲ یاشینه ینکاندن صوڭ دنیا کوروب یورو و معلومات کسب ایتو قصدی برله ۷۲۵ - ۱۳۲۵ نچی یل ۲ نچی رجب (ایبون) آینده سیاحت گه چیقوب کیتدی ، بو وقتنه آناسی برله آناسی سلامت ایدیلر .

اوшибو عصرلارده سفر یورو ول بیک مشقتلى بولسنه ده اسلام‌ناٹ غیرتلی بالالاری آراسنده دنیا گیزوب یوروچیلر ، یراق مملکتلرندنک بوللارینی آچوب خبرلارینی کیتروچیلر آز بولماز ایدی .

ابن بطوطة ، تامسان ، الجزائر ، بجايه ، تونس ، طرابلس ، اسکندریه ، دمیاط ، مصر ، منفلوط ، اسیوط ، قنا ، قوص ، غزه ، قدس ، بیت المقدس ، نابلس ، مکه ، صور ، بیروت ، معربه ، حلب ، انتاکیه ، دمشق ، بصری ، معان ، مدینة منوره شهر لورندن اوتبوب مکه مکرمہ گه کیتدی .

۱۳۲۶-۷۲۶ نچی یل ذوالحجہ (۲۰ نویاپر) ده «مکه» دن چیقوب مدینه ، عذیب ، فادسیه ، نجف ، خورنق ، واسط ، بصره ، عبادان ، تستر ، اصفهان ، شیراز ، کازرون ، کوفه ، حلة ، کربلاه ، بغداد ، تبریز ، نکریت ، موصل ، جزیره ابن عمر ، نصیبین ، سنجار ، دارا ، ماردین شهرلرنده یورو ب ۷۲۷ - ۱۳۲۷ نچی یل تکرار «مکه مکرمہ گه کیلدی ، ذوالحجہ ناٹ ۹ نچی (اوکتابر ۱۷ نچی)

(۱) اوшибو عبد الله ، «دافترا المعارف» دن توشوب فالغان وشوله خطافه «قاموس الاعلام» د متابعت اپتکان .

دوشنبه کون «عرفات» ده و فقه قبیلی و «مکه» ده مجاور بولوب فالدی.

۷۳۰ - ۱۳۳۰ ده «مکه» دن چیقوب حده، جده شهر لرینه باردي و دگز برله

«یمن» مملکتینه بوللاندی. زبید، صنعا، عدن، زیاع، ظفار، حضرموت، عمان،

فطیف، هجر شهرلرند سیاحت ایتدی و موندن ده تکرار مکه مکرمه گه سفر قبیلی.

حج عمللری تمام بوغاندن صوڭ هندستان خه بارو قصدی برله «جده» گه کیلدی.

۷۳۳ - ۱۳۳۲ نچی يل محروم ياكه صفر نده کیمه گه او طوروب جلد دن

آیر لagan بولسنه ده هوا مساعد بولماغان سبلى کیمه دن تو شوب فوری بول برله

المصرعه و آندن ده شامغه باردي. آندن قونیه، افسرای، فیساري، بورسا، قسطنطونیه،

اماسيه، ارزنجان، ارزن روم، مخذليسيه، برغمه، بالکيسير، بورسا، قسطنطونیه،

سينوب شهر لرندن اوتوب فاره دگز آرقلى قریم غه چیقدی.

ابن بطوطه، شوشی سفر نده دشت قپچانه سیاحت ایتدی و قسطنطینیه

(استانبول) شهرینه ده باروب کیلدی. دشت قپچاقدن خوارزم، بخارا، سمرقند،

ترمذ، باغ، هرات، جام، سرخس، نیسابور، بسطام، غزنی، پنج آب، ملتان

شهر لرینه باردي و آندن هندستان و چین مملکتلرند یوردى. صوڭره شبراز،

اصبهان، بصره، کوفه، بغداد، انبار، تدمير، دمشق شهرلری آرقلى مصرعه

و آندن ده مکه مکرمه گه کیلدی. جچ کونلری صوڭنده مدینه آرقلى بیت المقدس گه

و آندن ده مصر، تونس، قلمسان شهرلرندن اوتوب او زینڭ وطنی بولغان

«مانجه» غەفایتدی. او شبو سیاحتینىڭ مدتى يکرمى دورت (۲۴) يللرگە يېتكان ايدى.

ابن بطوطه او شبو او زون سفرینه قناعت ایتمگان بولسنه کېرەك دخى

اندلس مملکتینه و آندن قایتوب ده صحرای کبیر آرقلى سودان مملکتینه

باردي و آفریقاڭ اورتالىرندە هم ده شەمال طرفلرندە یوردى. او شبو سبىلن

آنڭ يېڭى كوب عمۇرى سیاحتىدە او تدى. كورلەمگان و ایشتو لمگان مملکتلىرى

و خلقلىر حقنده خېلر آلوب قایتوب دنيا اھلىينه تانسوق معلومانلىرى بېرىدى.

شول عصرلرده بولغان عادت كە كوره ابن بطوطه او ز خېلرلرینى

انتقادىسىز محاكمەسز يازغان وايشتكان نىرسەلرینىڭ كوبىنى شول حالنچە قبول

ايتكان بولسنه ده خېلرلر اھمىيەتلىرى.

ابن بطوطه هم آنڭ خېلرلر حقنده ابن خالدون او شبو مضمونىدە بىر سوز

یازادر (العبر و دیوان المبداء والخبر ۱ نجی جلد ۸۹ نجی بیت) : «بنو مرین پادشاهلر ندن ابو عنان ز ماننده مغرب فاس - مراکش) مملکتینه ابن بطوطه کیلدی (۱). بو آدم، شرق و عراق، هند او - کالرنده یکرمی یللر قدر سیاحت آیتدی. هندنک تحت گاهی بولغان «دهلی» شهر نده سلطان محمد شاه حضور نده مقبول بولغانلرینی (۲) هم ده بور گان پیرلرنده گئی عجیب نرسه لرنی حکایت آینه در آیدی. فقط موناٹ کوب خبرلرینه خلقلو اشانوب یتمیلر و فولادن فولاقدن غه : «یاغان سویله میمی ایکان؟» دیب سویله شهله لر آیدی. الله تعالی گه مشکل نرسه یوق، هر نرسه زک بولووی ممکن. شولای بولسنه ده بر نرسه زک درست بولووی ایچون «ممکن» بولوغه یتمیدر ... ».

«دائرۃ المعارف» ده او شبو مضهونه بر سوز بار : «فرنکلر، ابن بطوطه زک بیک کوب خبرلرینی خصوصاً آفریقا خلقلرینه سحر بلواری حقدن غی سوزلرینی تصدیق ایتمیلر. شولای بولسنه ده بو آدمنک بیک فائده لی خبرلری کوب. اگر ده بعض بر سوزی اصلیز بولسنه موناٹ عیبی این بطوطه ده تو گل بلکه آڭا خبر بیرو چیلر دهدر».

جغرافیا علمینه کوب خدمت ایتكان و اسلام مملکتلرینه بولغان باشندن ایکنچی پاشینه قدر بور گان ابن بطوطه، اسلام دنیاسینه بیک آز معلوم بولغان بولسنه کیره ک. ۱۰۴۱ - ۱۶۳۱ تاریخنده وفات بولغان احمد بن المقری او زینک «فتح الطیب» اسلامی الونغ اثرنده آیروم بر باب قویوب «اندلس» گه کیلوچی شرقیلرینی سویله گان بولسنه ده، غربن بولووی ایچونه یا که باشقه بو. سبب نهی،

(۱) ابن بطوطه زک «فاس، شهریمه کیلووب المتوکل ابو عنان حضورینه قبول فیلنیووی اوژ سورینه کوره ۷۵۰ - ۱۳۴۹ نجی بله زویاپر باشلرنده آیدی. کوبی آزمی طوروب مونزنه «طنجه» غه نایقوب کیتدى. ابن خلدون زک «فاس» غه کیلووی ۷۵۵ - ۱۳۵۴ تاریخنده ایلی. شوناڭ ایچونه این بطوطه نی کور گان بلیک، آنلاخ خبلرینی کشیلر دن گنه ایشىكان ياكه سیاهات ناماسینه او قوغان بولور غه او خشی.

(۲) ۱۲۷۴ نجی هجریه نصرالهورینی تصحیحی بر لە باشاغان نسخه گه کوره ابن خلدون عبارتى او شبو رو شده در : «ودغل مدینة دھلی حاضرة ملک الهند وهو السلطان محمد شاه و انصل بملکها لذلک العهد وهو فیروز جو. و كان له منه مکان». پاریز باصمیه سینه کوره بو عبارت شوشی رو شده در : «ودغل مدینة دلی (دهلی) و انصل بملکها لذلک العهد وهو السلطان محمد شاه و كان له منه مکان». بو طوغروده (پاریز) باصمیه سینه درست بولسنه کیره ک.

ن بطوطة حقنده سوز سویله مامشدتر.

ا گرده بوقار وده این خلدون تاریخندن کوچرگان سوز استثنای توسله ن بطوطة اسمی ایسکی اسلام اثر ارنده بتونلای بوق دبر لک در جده آزدر. بو منی، اونوتولagan اورنندن آلوب دنیاغه تشهیر ایتو چیلو و سیاحت نامه سینی ده به آزوی بولوب باتا طورغان اورنندن آلوب علم اهللری اراسینه نشر چیلو فرنکلدر. صوکفی اسلام اثر لونده مونث اسمی کوب کور لسه بو، فرنکلر اجنهادر ینک ثمره اوری صانالورغه تبوشلی.

«قاموس الاعلام» نک این بطوطة سیاحت نامه سی حقنده بولغان سوز لری فیا دیر لک «دائرۃ المعارف» دن آلغانلیغی ویک مشوش ترتیب ایتو لگانلگی دوم. فکرمه کوره «دائرۃ المعارف» صاحبی مونث مصدره تاش باصمہ برله طبع ولگان مختصرینی غنه کورمیش اما قاموس الاعلام صاحبی متندث مطولینی ده، تصرینی ده و هیچ بر تله گی ترجمه سینی ده کور رگه موفق بولما مشدتر.

این بطوطة دشت قیچاق و بز نک «بلغار» مزده فابسی يللر ده بور دی؟. نک ایچون اهمیتی نرسه اور نک بوری او شبودر. لکن سیاحت نامه نک او زنده اکشآ آچیق جواب بوق. بویر لردہ بورگان يللرینی بز نک سیاحمز او زی سویله می. ۷۷ نچی بیل مجرمنده یا که صفر نده «جلد» دن کیتوب رمضان آینده می یا که والده می «قوئیه» ده بولغانلیغی واکنچی رمضانی او زباک خان حضور نده اونکار گانلگی سیاحت نامه ده بیان قیلنده. موکا کوره این بطوطة، دشت قیچاق بلغار ده ۷۳۴ نچی بیل بورگان بولورغه تبوشلی.

لکن این بطوطة طرفندن کورسنه تاگان تاریخلار نک درست بولووی بیک چونکه اول او زی ۷۳۲ نچی بیل حجتی قیلوب «مکه» دن چیغو وینی و بیله گان، بولده بور رمضان او نکار ووب ایکنچی رمضان عیدینی او زباک خان ضور نده او قوغانینی بیان اینکان حالده هندستان غه ۷۳۴ نچی بیل مجرم باشنده روب کر گانلگینی یاز ادر. شوشی تاریخلار نی جیواصلاً ممکن تو گل برسی درست بولسه ایکنچسی مطلق با گلشلر.

۷۳۲ نچی بیل حجتی قیلوب مکه دن آبر لغان، بور رمضان او نکار ووب ایکنچی رمضان عیدینی دشت قیچاقده او قوغان، شونک بعدند « حاجی ترخان » شهر ندن

«قسطنطینیه» گه باروب بیش آی قدر عمرینی او ز درغان صوک «سرای» غه فایتقان بر کشیده ۷۴۰ نجی بل محروم باشنده هندستانده بولوی ممکن تو گل . حقیقت حالده بوسیاحت نامه ناٹ اصل نسخه سنده فاحش یا گلشلر بار . جمله دن بری «بخارا» شهر نده امام بخاری قبرینه زیارت قیلو وینی و قبر نده گی بیاز ولرنی کوچروب آلو وینی حکایت ایتو وی (انچی جلد ۲۳۸ نچی بیت) . حالبوکه امام بخاری ، «سمو فنه» یاننده وفات بولدی . و قبری ده شونده در . بو هر کیم گه معلوم .

ابن بطوطة بیک کوب شهر لر ناٹ اسمارینی او نو نقاڼاعینی ده مناسب او رنلنده ذکر قبیلوب اوته در . موگا کوره ظن قبیلورغه اورن باردر که ؛ ابن بطوطة ناٹ دشت (انچی جلد ۲۳۸ نچی بیت) . موقا کوره ظن قبیلورغه اورن باردر که ؛ ابن بطوطة ناٹ دشت قبچاق حقنده یازوب یورگان دفتر لریند بتونله بی بولما سه ده بر آزی تلف بولغان و صوکنندن یازغان وقتده خصوصا بیلر ، ناری خلوده یا گلشقان . «رمضان عیدینی جمعه کون او قودق» دیگان سوزینه فاراغانده آنث دشت قبچاقده یور ووی و «بلغار» شهرینه کیلو وی ۷۳۲ نچی بلکه بولور غه طوغری کیله . ۷۳۱ نچی ۷۳۲ نچی ۷۳۳ نچی

۷۳۴ نچی بلر آر اسنده باشی جمهه کون بولغان شوال ، ۷۳۲ نچی بل غنده در . بونقیرده آنث «قسطنطینیه» دن « حاجی ترخان» غه فایتقان وقتده صالحونلرغه اوچرا اووی ، طهارت آلغان وقتنه صافال میو قلری طوکووی ، بیک ممکن اشنلر بو لادر . چونکه اول و قتلر صالحونلرق مو سمیدر . والله اعلم بالصواب .

ابن بطوطة حقنده یازلغان مقاله لرنی او قوغانمز صوکنده او شبو نرسه آگلاشلدی : مونث سیاحت نامه می اوچ نسخه در .

بر نچی نسخه ، ابن بطوطة ناٹ او زی یاننده یور تکان فتو رای و قتلرده فید اینکان بر خاطره دفترنده همده المتنوکل ابو عنان اشارتی بو ینچه محمد الکلبی گه املا قبیلرغان خبر لرندن عبارت بر مجھو عهد در . بو اثر دنیاده بارمی یو قمی ؟ معلوم تو گل ، لیکن همیشه تابلوب اعلان قیلنغانی بوق .

ایکنچی نسخه . مونسی محمد الکلبی طرفندن کتاب روشنینه کیترلوب ترتیب قیلنغان اثر در .

او شبو نسخه حقنده محمد الکلبی او زی : «مشهور سیاح شیخ ابن بطوطة ، فاس شهر نده طوقتادی و پادشاه مز (ابو عنان المتنوکل) ناٹ التفاتلرینه مظہر بولدی .

منکور پادشاهیز، ابن بطوطه ناٹ کو رگان و ایشتنکان نرسه لرینی کتاب ایدنوب یاز و طوفرو سنده بزرگه اشارت قیلیدی. شوگا امثنا ایتو ب بز، اش گه کرشدک و شیخ (ابن بطوطه) حضرتلو بیذک مقصودلرینی تمام یازدق و بیک کوب او رنله ده اوز لفظلرینی و او ز عبار تلوینی کو چردک. تو ریچه او فور غه ممکن بو لغان کامه لو نی ایجکله دک، عربچه بولمانغان سوزلر حقنده او ز طرفه زدن شرحلو یاز و بب ایضا حلول بیردک» هم ده کتاب تمام بولغان او رنده: «شیخ ابن بطوطه یاز و لوندن تایخیص قیلغان نرسه لرمز شوشی یرده تمام بولیدی» دیمشدر.

۱۳۵۶-۷۵۷ ده شیخ ابن بطوطه او زی سلامت و قتده تمام بولغان او شبو نسخه ناٹ اسمی «تحفة النثار فی غرائب الامصار و عجائب الاسفار» در مونک بر نسخه سینی مشهور سیاحلردن بولغان بور کهارت (بو آدمنک ترجمه حالی «شورا» ده منکور در. ۵ نچی جلد ده) تابو ب انگلتره ده «فامبریچ» شهرنده بولغان «عالی مدرسه» کتبخانه سینه هدیه ایتمشدیر. فرانسیزلر هم مصادرن بر نسخه سینی تابو ب ۱۸۵۳ نچی یلدیه او ز تللرینه ترجمه ایندیلر، ترجمه بر له اصل عربچه نسخه نی بر لکدکه ۵ جلد ایتو ب ۱۸۵۹ ده «پاریژ» ده طبع قیلدیلر. او شبو بو رکهارت نسخه سی بولسنه کیره ک انگلیز لر طرفندن ۱۸۳۸ نچی یلدیه انگلیز چه گه و آندن ده آور و پانز باشقه تللرینه ترجمه اینولدی و هر بر ترجمه کوب دفعه لر باصلدی.

او چونچی نسخه. مونسی محمدالکلبی اثری بو لغان ایکنچی نسخه دن فسقارتلوب ۷۹ بینده مصروفه ۱۲۸۷ نچی هجری ده ناش باصمہ بر له باصلغان نسخه در. مونی فسقار توجی محمدالکلبی او زی بولسنه کیره ک با که باشقة بر ر کشیمی؟ مونی بر بلما دک. هر حال ده دیباچه ده بولغان محمدالکلبی اسمی بو مختصر دیباچه سنده ده تو شرلمی سلامت فالغان بولسنه کیره ک. او شبو نسخه حقنده «دائرة المعارف» صاحبی: «طبع اینولدگان نسخه سینی کوردک لکن بیک یا گلشنلی» دیمشدر.

«تحفة النثار» نی فرانسیزلر ترجمه سی بر له عربچه بولغان اصل نسخه نی بر لکدکه دورت جلد ده «پاریژ» ده ایکنچی مرتبه با صدر غانلقلاری مرویدر. ابن بطوطه سیاحت نامه سینی بتون آور و بآ کورگاندن، قارتنی و یاشی، خاتون قزلرینه فدر عمو م خلق او فوغاندن صوک مسلمانلر هم مصروفه ایکی جلد ده

ایکی دفعه با صدر دیلر . او لگی با صمه سی ۱۲۸۷ - ۱۸۷۰ نچی یلدہ، صوٹ گیسی ۱۳۲۲ - ۱۹۰۴ نچی یلدہ در . صوٹ با صمه ناٹ برنچی جلدی ۲۵۵ و ایکنچی جلدی ۲۰۷ بیندرا .

* * *

تور کیا محرر لری، فرانسز رومانلری و خیالی حکایتلر بر لہ بتون مملکتمندین طول درسہ لردہ او شبو این بطور طه سیاحت نامہ سی قبیلندن جدی و علمی اثر لرنی تور کیچھ گہ ترجمہ قیلو رغہ موفق بولا آلمادیلر . اگر دہ تلمسلر ایدی بو اثر نی بیک درستلہب ولازمیر لردہ ایضا حلر بیرووب، تیوشلی خریطہ لر بر لہ بر لکدہ نشو اینہ آلغان بولو رلر ایدی .

او ز مملکتمند ناٹ موندن یڈی عصر لر مقدمہ بو لفان حلالری سویلہ نگان ایچون این بطور طه سیاحت نامہ سندن «دشت فیچاف» دہ یورگانلری حکایت ایتوالگان قسمی بیز ناٹ ایچون بیک اهمیت لی، و بیک قیمت لی خریندہ .

او شبو قسم باری ۲۰ - ۳۰ بینتلر مقدار ندہ بولغانلقدن مونی آیروب آلوب او ز تلمز گہ ترجمہ قیلو رغہ، اصل عربچہ نسخہ سینی هم دہ شوندہ بولغان اسمبلونی آورو پادہ باصلغان نسخہ لر بر لہ توزہ تور گہ، هم دہ دشت فیچاف ناٹ شول و قند غی خریطہ سینی یاصاب، آیروم علامتلر بر لہ این بطور طه یولینی کور ساتور گہ نیوشلی ایدی . حاضر گہ بز، عربچہ نسخہ دن آلوب شوشی قسمی ترجمہ قیله مز، قول مزده باری بر گنہ مطبوع نسخہ بار . رو سچہ ترجمہ لر بار لغندن خبر مز بولاما دی . شوناٹ ایچون شبهہ لی اور نلر فالدی . یاخشی ترجمہ لر، یاخشی خدمتلر چیقغان فہ قدر بز ناٹ ترجمہ مز دہ بلکہ اش گہ یار اب طور ر . یاخشی نرسہ لر بولغاندن صوٹ ناچار لرغہ حاجت بولما وی طبیعیدر .

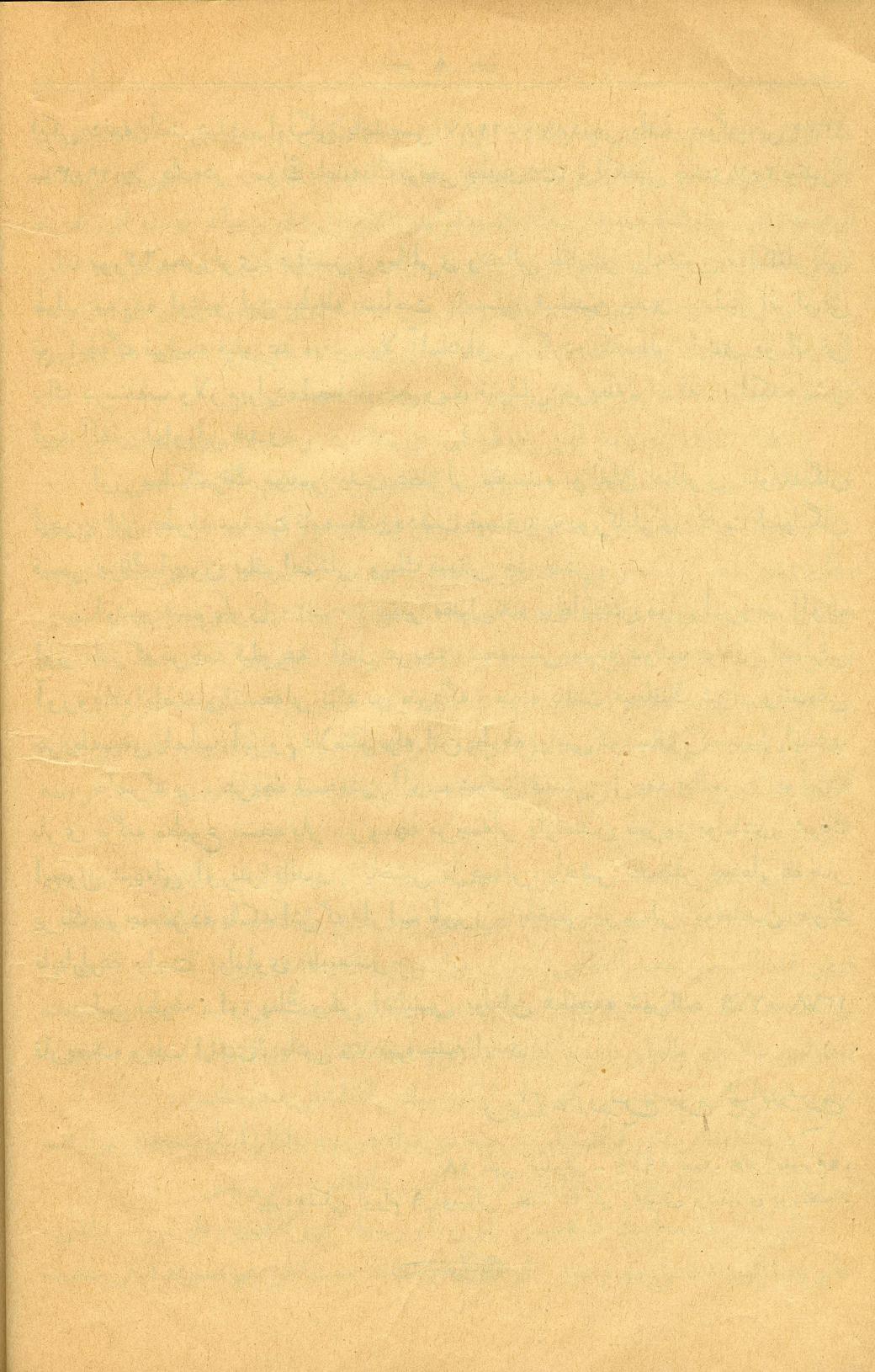
این بطور طه، او زیناٹ وطن اصلیسی بولغان «طفنچہ» شهر ندہ ۱۳۷۸ - ۷۷۹ تاریخندہ وفات ایندی . یاشی ۷۶ تیرہ سندہ ایدی .

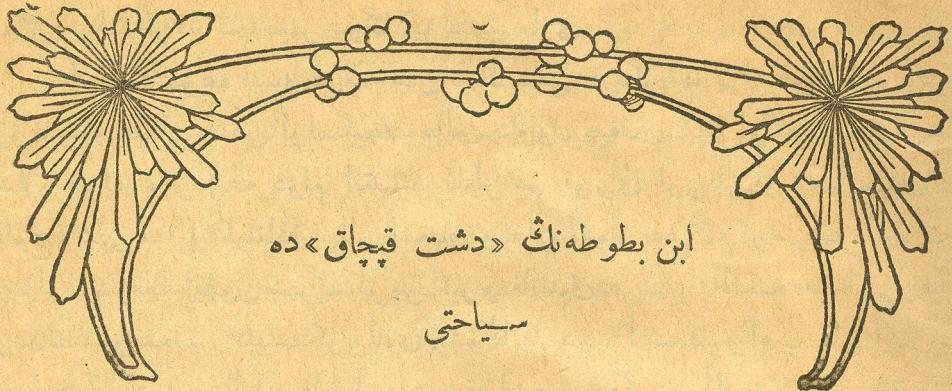
رمانہ اللہیں بہ خالدی

۱۸ نچی گینوار - ۱۹۱۴ سنہ، «اور نیور غ» .

پیرو فسکی اورام ۹ نویلی محمد شاکر رامیف وارثاری پور تندہ .

ابن بطوطة ناٹ «دشت قچاق» ده

سیاحتی

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

۱

قریم ولا یتینه سفو

قریم غه بارا طورغان کیمه‌نى کو توب «سینوب» شهر نده (۱) فرق كون
قدر وقتار فالدق. بر روم کیمه چیسینى باللاغانمىز دن صوك اوڭغا بىل يېل ايسونى
کو توب او نير كون طور دق. آخر نده کیمه گه او طور ووب دىڭز ده سفر باشلا دق.
اوچ كون او نكادىن صوك خلاف يادىن يېل كىله باشلادى، بىزنى زور قور توغه
تو شوردى. هلا كىلەنلىكىن كوز مز بر لە كور دىك. کیمه آستىنده حجر دە او طورغانىم
سبىلى مغرب اهلندىن بولاغان ابو بكر اسملى آدم گە: «دىڭز، نى حالىن ابكان؟ حجرە ناٹ
اوستىنە چىقوپ قارا» دىدم. ابو بكر فاراب تو شىلى وحالنىڭ قور فنچ ايكانلىكىنى
أپتىدى. بىك قور قدق. بر آز دن صوك يېل، او زينىڭ او كغايىنى او زىگر تىدى و بىزنى
كىر و «سینوب» شهر ينه ياقىن اور نفه كىتردى. بعض بر سودا گرلر قورىغە چىقارغە

(۱) «سینوب» شهرى بو كونى ده تور كىماده قسطمونى ولا یتىنە تابع وقاره دىڭز اوستىنە معروف

تله گان بولسنه لر ده کيمه چيمز موڭا ايرك بير مادى.

ييل اوڭغايمز غه ايسه باشلاغاندىن صوكى دخى ده دڭز گە يول طو تدق. دڭز اور ناسينه يېتکاچ يىندىن اوڭىچە مخالف داولۇل چىقدى. ييل اوڭغايمز غه ايسه باشلاو بىر لە سفر مىز ده دوام ايتىدك. تاولار ھم فورى اور نلر كور لە باشلادى. «كىچ» شهر يىنه (۱) طوقتادق. تاوا باشندە بولغان آدملىرى شهر گە كرماز گە. اشارت ايتىدىلر. شوناڭ اىچون شهر گە كرمى كېرىپ و قايىندىق ده شهر طشىندە بىر اورن غە تو شىدك. موندە بىر كليسيه كور لدى. شوڭا بار دم. آندە بىر راهب بار ايدى. دېبو اردە، باشندە چالما، فلچ آسقان، قو لىندە سونگى، آلدندە شەم پانوب طور اطۇرغان بىر عرب رسمي كور بىر راهبىدن: «بۇ كىيم رسمى؟» دېب صور ادم. «بۇ على پىغمەپر رسمي» دېب جواب بىردى. موڭا اوشبو سوزىندىن تعجب قىيلدە. كىچنى كلىسيه ده او تكارا دك. آشار اىچون دېب تاواقق پىشىغان بولسىقى ده. دڭز ايسى بىر لە بوز ولغان سېبىندىن آشى آلمادق.

او شبو توشكان اور نىز تور كىچە «دشت قېچاق» دېب معروف بولغان صىحرادىندر.

بىصحرادە تاوا چو فر، بىنالر، آغاج ھم او طون يوق، بېك گوزھل ويام ياشىل بىر تىگىز لىكىدر. موندەغى خاقلەر تىزەك ياندرەلر. بېك الوغ آدملىرى ناڭ كىوم، چابوللىرىنە صالحە تىزەك جىوب قايتولرى كور لەدر.

«دشت قېچاق» ده گىز و چى مسافرار آر بالارده يورىلر. «دشت قېچاق» ناڭ زور لە ئىلىق بولوب، شوناڭ اوچ آبىق بىرى سلطان مجەد اوز بالك قولىندە و قالغانى ده باشقەلر تضوفىنە در.

«دشت قېچاق» غە تو شۇ و مۇز ناڭ اېكىنچى كونىنده، اىپىدە شلىر مۇز بولغان سودا گۈلر صىحرادە بولغان، «قېچاق» خلقلىرى يانلىرىنە باروب آر با ياللاپ قايتىدىلر. بو قېچاكلەر خىستىيان دىينىنەلر ايدى. شول آرباغە او طوروب «كەفه» شەھىيە (۲) باردق. «كەفه»، دڭز يارى او سەتكە او زونچە رەوشىدە بنا ايتولىغان زور بىر شەھىدە.

(۱) «كىچ» قىريم شېھە حزىپە سىنە مشھور بىر شو اسمىسىدە.

(۲) قىريم ولايەتنە مشھور بىر شەھەر بولۇپ و وسچە، اسمى «فيدوسيه» در. ۱۷۷۰ نېچى يىلى روسييە گە تو شادى. آندىن مۇقۇم تور كىياڭە تابىم ايدى.

کو بوهک خلقی جنویز لر بولوب خوستیان دیننده لر در . شهرناث باشلغی «دمدیر» دیب معروف بر توره ایدی . بز ، مسلمانان رئیس مسجدلارینه تو شدک .

مسجدده او نلاشوب بور ساعت طورغانمی صوئندہ هر طرفدن چیز کاو قافغان تاوشلو ایشتوله باشладی . موڭاقدار چیز کاو تاوشی ایشتکانم بولماغانلقدن بیک قور قدم . ایبده شلرمه «بوقاری منوب فر آن او فوڭز ، تکبیر آيتوڭز ، اذان قېقىر ڭز . ! .» دیدم . آنلر اوشبو رو شىھ قىيلدىلر . شول وقتىه اوستىئە كوبەكىگان ، قوراللار آسقان برا آدم كېلىوب كردى ده سلام بېرىدى و بىز ناث يىندى كىشىلەر ايكانلە كەمىزنى صوراشدى . بز ، حالمىزنى سوپىلەب بېرىدىك . «مېن ، اذان و تکبیر . هم دە فر آن او قوغان تاوشلەرنى ایشتۇرم سېبىلى يوقسە بىر بىر حال بولدىم ؟ دیب فور قوب كرگان ايدم » دیدى و او زينىڭ بو شهر ده مسلمانان رئیس فاضىللىرى ايكانلەكىنى بلدرىوب چىقىوب كىتدى .

ایكەنجى كون ايرنە بىر لە شهر ناث اميرى يانمىزغە كېلىدى و آش حاضرلە توب بىزنى قوناق قىيلدى . شهر ده پوردك . بازار ارى ، اوراملىرى بىك گوزەل لكن خلقلىر آراسىنده مسلمانانلار كورلمى ایدى . پريستانىنى توشوب كوردك ، صوغش و سودا كىمەلر يىنىڭ زورلىرى هم و اقلەرى اېكىمۈز قىدر بار ایدى . بو اورن دنيانىڭ اڭ مشهور پريستانلار نىن بىر بىر .

بو شهر ده آربا ياللاپ «قرىم» شهرىنه (۱) كىتدىك . بو ، گوزەل والوغ بور شهر بولوب الوغ سلطان محمد او زباڭ خان تصر فنده در . موندە او زباڭ خان طرفندن «تو لىكى تېھر» اسىنده بىر امير قويلىوب شهرىنى شول اداره قىلەدر . اوشبو تو لىكى تېھر امير ناث برا آدمى يولىدە بىز ناث بىر لە بىر كە كېلىوب تانوشقان ايدك . شول آدم ، بىز ناث اوشبو شهرگە كېلىومىزنى اميرگە بلدرگان ايكان . شول سېبىلى امير ، او زينىڭ امامى بولغان سعد الدین بىر لە بىزگە آت يماردى . بز ،

(۱) اصلە بولغاڭ عبارت : «ثُمَّ أَكْتَرَ يَنَاهِي جَلَةً وَسَافَرَنَا إِلَى مَدِينَةِ الْقُرْمَ وَهِيَ مَدِينَةٌ حَسَنَةٌ كَبِيرَةٌ» در . قرىم شەھى بورىن زمانىدە «ايىسکىي قرىم» و «صالقات» اسلامنەدە يور تو لمى . بو كون «تاور بچىسى» خۇيىر نا «فېدۇسىم» او يازىنە بولوب «فيتسوبىه» دن ۲۲ چاقىرم غرب طرفندە در . دورت مڭ قىدر جان حسابى بولوب خلقى ارمەن ، تاتار و بولغارلەر در . مونلار تىما كوچاچوب كىسب ايتەلەر . قرىم پايتختى ۷۶ نىچى عصر آخرنە بى شەردن «باقچە سر اى» غە كوچدى . پوتىمكىيە زمانىدە «لىمۇ گوپول» دىب آتالادر ایدى . او يازىنە شەر بواوب طوردى . لىكىن تيز و قىدىن مولۇ او باز لىكى بىر لە .

زاده‌الغر اسانی اسلملی شیخ‌نڭ تکیه‌سینه توشىدك . مذکور شیخ بىزنى حرمت ايتدى .
بو مملکت مسلمانلارى آراسىنده بوشیخ، اوزى ده حومتلۇ بىر آدم ایکان . آنى
زیارت قىلۇر ایچون خلقىر حتى فاضى، خطىپ، فقىه و باشقەلر كىلىوب طورالرى .
مذکور شیخ: «بىز نڭ شهرمۇ طشىندە خىستىيانلۇ تکیه‌سیندە بىر راهب بار . هر داڭم
عبادت قىلە و روزە طوتادر ، اينى فرق كوندە بىر گنه مرتبە بىر اوراق بىر لە گنه
آوز آچوب طورا باشلادى ، اگر ده كور مىسىز كىلسە بىر لىكىدە بارىمىز» دىدى .
لەكىن مىن موافقت ايتىماد اما صوڭىدىن: «كور گانم باخشى بولاسى ايدى» دىب
بارمى فالغانم ایچون اوكتىندم .

بو شهر ده اوشبو ذاتلار بىر لە كور شىدم : ۱) حنفىلۇ نڭ الوغ فاضىلىرى
شمس الدین السائىلى . ۲) شافاعىلۇ نڭ فاضىلىرى خضر . ۳) فقىهەم ده مدرس علاء الدین .
۴) الملك الناصر عمارت اينكىان مسجدى ده شافاعىلۇ نڭ خطىپلىرى ابوبكر . ۵) روم
بولوب ده صوڭىدىن اسلام قبۇل اينكىان شیخ مظفر الدین . ۶) الوغ فقىھىلدەن بولغان
مظھر الدین .

تولىكى تىيمىر حضورىنە قبۇل ايتىلدىك . لەكىن اول اوزى خستە ايدى و بىزنى
حزمت ايتدى . «سرايى» شهر ندە سلطان محمد اوزباڭ حضر تىرىنە سفر قىلۇر
ایچون حاضر لەنەدر ايدى . مىن ھم موناڭ بىر لە بىر گە سفر قىلۇرغە بولىدەم و شوناڭ
ایچون آربالىر صاتوب آلدەم .

دشت قىچاقدە آربالىر

آربالىر نڭ دورت زور تىگەر مچلىرى بولوب بىعضاپلىرىنە اىكى و بىعضاپلىرىنە
آندىن ده كوب آتلار يېگەلار . بعض بىر كشىلىر آت اورنىنە صىيەر ياكە دوه يېگىوب ده
پورىلىر . آربانى فاراب بوروجى كشى اوزى ، تارتوب بارا طورغان آتلار دن
بررسىنە آتلانوب بارادر . آستىندا اىيەر ، قولنەن فامچى ھم ده اوزون بىر تاباق

بولادر، تارتوب باروچى حيوانلىرى چىت كە كىتىه باشلاسلەر شول او زون تايابىق بىرلە
تىوشلى يوغىن تو شەدر. آربانڭ تورلى آغاچلىرىن بوجىك ياصالغان كىمەسى بولوب،
بو آغاچلىرى بىرىنە قايسىن بىر لە باغانلىغان و بىر كىنلىگان، كىمەدە كىيىز و باشقە نىرسىلە
بىر قاپلانلغان بولادر.

كىمەنڭ اىچىندە او طوروب بار و چىلەن، طشنىدەغى كىشىلەرنى كورەلر اماطشىرىنى
آدملىرى اىچىدە بولغانلىرىنى كورمازلىر. بىأر بالر اېچلىرنى دەتلەسەك نىچۈك او طوررغە،
بوقلارغە حتى آشارغە اېچارگە، او فورغە و يازارغە ممكىن. سفر وقتى دە بواشلىگە
مانع تو گل (١). بىك يور تور اىچۇن مخصوص بولغان آربالر، اوى روشنىدە بولالر،
ايشكىلرى يىنى يېكلەب قويارغە ممكىن.

سفر وقتى يىتكان صولىڭ او زم بىرلە جارىيەم او طورر اىچۇن او سىتى كىيىز
بىر لە قاپلانلغان بىر آربا، اىيدەشم عبىف الدین التوزىر ئىچۇن اىكىنچى بىر كچكىنە آربا،
باشقە اىيدەشلىرم اىچۇن زور بىر اوچونچى آربا حاضرلەدم. بىر سوڭفسىنە اوچ
دوه يېگولەدر. اوچنڭ بىرىنە آربا خادمى آتلاناندار اىدى.

امير تولىكى تىمەر، آنڭ فارنداشى عىسى ھەم دە فوتاوغ تىمەر بىر لە صار وبك
اسەللى اوغللارى، امامى سعد الدین، خطىب ابوبكر، قاضى شمس الدین، فقيه شرف الدین،
تعرىف ايتۇچى علاء الدین، شونلار بىر لە بىز ھەم بىرگە بار آمىز. يوغىنچىقدق. «تعرىف
ايتۇچى» دىب امير حضورنىڭ طوروب، كىلوچىيارنى امير كە بلدىر و چى آدم كە ايتولەدر.
مثلا امير حضور بىنه قاضى كىلووب كرسە، تعرىف ايتۇچى بلند تاوش بىرلە:
«بسم الله سيدنا و مولانا قاضى القضاة و الحكم مبين الفتاوی و الاحکام بسم الله ! .. .
دېب اگرده لوغ بىرقىيە ياكە معتبر بىر آدم كىلىسە: «بسم الله، سيدنا فلان الدين
بسم الله ! .. دېب قىقرەدر. مجلسىنىدە بولغان كىشىلەر، شوشى تعرىف كە فاراب، كىروچى
آدمىنى فارشو آلورغە، اورن و بىول بىررگە حاضرلەنەلر، اخترام اينتوب آياق
اوزرىنە طورەلر، مجلسىنى كىڭىيانەلر.

حاجىلەر، حجاز صحرالرنده نى رو شىدە بورسەلر توركىلدە (٢) او شىبوچولە شول

(١) شىيخ ابن بطوطە، بى او رىندا. آزغەن مبالغە قىلغانغە او خشى.

(٢) اهل عبارتى او شىبودر: «وعادة الأزراك ان يسيرون وافي هذه الصحراء سيراً كسيير العجاج
في درب العجاج. يرحلون بعد صلاة الصبح وينزلون ضحى ...».

روشده يول يوريلر . ايرته نمازى اوقوب كيته لerde الوغ آش وفتى ييتكان صوڭ توقتيلر . اويله اوقوب فوز غالالرde قوياش ابنگاندىن صوڭ توشهلر .

توقتاغان اورنلرde آت هم دوه وصىيرلىنى آر بالردىن طواروب بىارهلىر ، هر كيمىنك حيوانى يالاندە يوروب آشىدر . بو صحرا اولەندە آرپا خاصىتى بار . دشت قىچاق اولەنى روشندە مال ايچون آشلىقلى اولەن باشقە اورنلرde بولماسە كىرىك . شونك ايچون بو يېر خلقلىرى تولىكىنى كوب آسىيلر . اوغرىيلر حقىندەغى عادتلرى بىك فاتىخ بولغانلىقىن حيوانلىرى يوغالمى . قار اوچىسىز ، كەتوچىسىز اوز باشلىينه يوروب آشىدر .

بو مەملەكت خلقىنىڭ اوغرىيلر خصوصىندە بولغان حكملىرى اوشبو روشندر : اوغرى طوپلىسى ، اوغرلاغان نرسەسى اييەسىنە قايشارلا هەممە شول نرسە حقيقىنىڭ توقوز الوشىنى دە تولى . موڭا كوجى يشاراك بولماسە ، نولەن حقى بالاڭىنە كوجە بالاڭى دە بولماسە قوى صوپلغان روشنە يېتلىوب اوغرى اوزى صوپلادر .

بو توركلر ايكمك هم آور آشلىر آشامىيلر . بلەكە مونلرنىڭ آشلىرى «دوچى» (۱) اسمىندە نرسەدن بولا . باشده صو صالوب اوتغە قويالر ، قايىناب چقغاندىن صوڭ بر آز دوقى صالالار . اگرده ايتلىرى بولسى آنى كىسکەلەب شوشى شولپادە پىشرەلرده صوڭىدىن آشنى صاونلارغا آبوب بىرەلر (۲) . آنڭ اوستىينە قاتق صالوب ايچەلر . مونڭ اوستىينە آت سوتى دە استعمال قىلەلر . آت سوتىنى «فەز» دىلر .

بوقوم (توركلر) اوزلارى كوجىلىر ، نقلر ، ياخشى طبيعتىلىر . بعض وفتىدە «بورخانى» اسمىندە آش دە پىشرەلر . ئىشكەنچ قامىر ياصاب آنى واق واق ايتىوب كىسىھەلر ، هر كىسىھەكىنى اورتاسىينى تىشەلرde شونى قازانغە صالوب قاييانالار . پىشكەن صوڭىدىن آنڭ اوستىينە قاتق صالالردايىچەلر . «بورخانى» شوشى بولادر . مونلرنىڭ دوقى اورلاغىدىن ياصاغان ايچەلەكلەردى دە بولا در . مونلر حلوا آشاۋىنى

(۱) اصل عبارتى اوشبو در : «وَعُوَلَاءُ الْأَزْرَاكَ لَا يَأْكُلُونَ الْخَبْرَ وَلَا الْطَّعَامَ الْغَلِظَ وَلَا مَا يَصْنَعُونَ طَعَامًا مِنْ شَيْءٍ عِنْدَهُمْ شَبَهُ الْأَنْلَى (؟) بِسَمْوَنَهُ الدُّوقِيِّ (بِدَالَّهُ مَهْمَلَهُضْمُومَ وَوَوْ وَقَافَ مَكْسُورَ مَعْقُودَ) . موندىن مقصودى «دوچى» توگل بلەكە تارى يارماسى بولاسە كىرىك .

(۲) قاشقلرى بولماغان بولورغا اوخشى . باشقىرداردە بوكىنده دە قاشق استعمالى آر ، بورى زىماندە بتۇنلای بولماغانلىغىمىنى روایت ايتەلر

عیب ایته‌لر. مین رمضانده بر کون سلطان اوز باک حضور نده بولدم. آلدزم‌غه آت ایتی کیتور دیلر. و نلننگ اڭ کوب آشی طور فان ایتلری آت هم‌فوی ایتی، ارشته (۱) در. شول کیچه‌ده مین اوز ایپدە‌شلرم یا صاغان حلوا دن بر تاباق حلوا آلوب بارغان ایدم. شونى سلطان آلدینه فویدم. بارماقی برله آلوب قابوپ فارادی ده آشامادی. تولکی تیمیر: «او شبو سلطان نڭ ایک معنیبر بر قلی بولوب اوز بالا لری وبالا لرینڭ بالا لری فرق‌غه بیتهدر ایدی. کونلننگ بر نده شول قلینه سلطان: - حلوا آشاساڭ بارگزنى ده آزاد اینهم - دیگان ایدی. قل آشقا فارشی: - اولدر سەڭز اولدرىڭز، اما مین آشی آلمیم - دیب جواب بیردی» دیدی:

III

قریم دن سفر.

«قریم» شهربندن چقغان‌میزدن صوڭ، «سجان»، اسملى اورنده امیر تولکی تیمیر تکیه‌سینه تو شدك. تولکی تیمیر، مینی اوز یانینه چافرتى. آتلانوب يورر ابچون دیب حاضرلەگان آتم بار ایدی. شوڭا آتلانوب امیر حضور بینه کیتىم. امیر آش حاضرلەگان ایکان. ایکمک‌دە بار ایدی. آش صوڭىدە واق ساوتىلر برله آق صو تو سىندە ایچەملەكلەر کیتوردیلر، خلقلىر شونى ایچدىلر. شیخ مظفر الدین، امیرگە یافین او طورادر، مین آنڭ یانىدە ایدم. ایچەملەكىنى تاتوب فاراسام، آچى طوبىلدى ده ایچەمدەم. مجلسىن چىقغاچ صورا شۇومە كوره «دوقي» دن یا صالغان ایچەملەك، آنڭ اسمى «بوزه» دیب جواب بیردیلر. شیخ مظفر الدین آنڭ حىنده: «هوماء الدخن» دیب تعریف ایتدى (۲). بو خلقلىر ابو حنیفه مذهبىنده بولغانلىقلرنىن

(۱) اصله عبارتى: «والرشتا وهو شبه الاطرية يطيخ ويشرب باللبين» در. توركىلرde بوكوندە ده «ارشته» اسمىندە بىر آش بولوب قامىردن پېشىلە ديلو. شول آش بولور دیب ظن ایتدى.

(۲) دخان، تارى - دارى در. شونىڭ ایچۈن این بوطە ذکر قىلە طورغان «دوقي»، تارى يارماسى بولورغە تىوشلى. «بوزه» ئانڭ تارى او نىندىن ياماڭانلىقى معلوم.

موندی ایچه‌لکلر نی ایچه‌لر . بو طوغروده ابو حنیفه مذهبی بو آز اپرکنره‌ک . «قریم» شهرندن اوں سیکز کون سفر ایتکانمزدن صولک ، زور صو او چرادی . موندی تمام برکون اوتدک . موندی زور صولر آرفلی چیقغانده آربالر ، حیوانلر بیک آور ایالر ، لای وبالچقلن بیور و مشکل بولادر .

امیر تولسکی تیمو ، او زیناڭ بعض بو خادملری برلە بىزنى آلدن بیماردى و «آزاق» امیرینه خط بازوب ، مینم پادشاھ برلە کورشو قىدم بارلغىنى بلسىرىدى و مینى حرمەت و عزت قىلىو طوغر و سندە دلالت قىلدى . بىن ، كېتىك و بىر زور صو آرفلی ياروم کون مەتنىدە اوتدک و اوچ کوندن صولک كېتوب «آزاق» شهرىنە يېتىك .

IV

«آزاق» شەھرى

«آزاق» ، دىڭز بويىنده ، بىنالرى گۈزىل بر شهردر (۱) . سودا ایچون بو شەھر گە جەنۋىز ھم باشقەلر كوب كىيلەلر . موندە فابنداشلۇ (۲) دن پەچقىچى بار ايدى . بو آدم ، شەھرنىڭ معتبر ذاتلارندن بولوب مسافىلارنى فوناق ايتىچىلر .

(۱) بو شەھر بو كوندە روسىيەنڭ «يىكانىرىنوسلاف» غربىپەنامىنە و «دون» ياخىسىمنىڭ صول طرفىنە بولغاڭ «آزوف» شەھرىر . بو شەھرنى خزر توركلىرى بىنا اىتكانلار ايدى . ابىن بطوطە رىڭ «زور صو» لىزىنە مرادى «دون» ياخىسى و آنڭ بعض بىر تارماقلارى ياكە آزاو دىگرندىن كىرگان فولاقلار بولسا كېرىمەك .

(۲) «مك» شەھرىنە «حلفالفضول» اسمىندە بولغان جمعىت قېيلىندىن ايسكى توركلىر دە بىعىئە شۇندى مقصىدغا خدمت ابتوچى بىر جمعىت بولادر ايدى . بو جمعىت ھە ولاتىدە و ھە شەھرە بولوب خەدمەتلەرى دە مسافىلارنى فوناق ايتىو ، غەيمىلرۇڭ يوموشارىنى اوتسا ، مظاولەر گە يارذم بېرى ، ظلم و خيانىت گە فارشى طور و بولادر . موناڭ اعضالارى اوپىلەنمگان و سلامت تىلى يىكتىلار بولوب ھونلار شوشىنى ايند گو بولكە هتى جانلارىنى فەربان قىيلەلر ايدى . ابن بطوطە ، مونلارنى «اغى» مەد «الفئيان» دېب تعبير قىيلەدر . مونلارنىڭ البتە اوچ نللەرى بولغان توركىچەدە بىك

تولکی تیمر امیرنک مکنوینی آلفاندن صوڭ «آزاق» امیرى بولغان محمد خواجه خوارزمى بىزنى فارشۇ چىقۇب آلدى. يانىندا فاضى وشاگىردىلر ھەم دە حاضر لەنگان آش بار ايدى. سلام بېرىۋە بولقىدق و آش آشادق. آندىن صوڭ شهر كە يېتىوب شەھر طىشىنە خضر و الياس پېغىپەرلىرى اسىمىنە صەنفان تىكىيە گە توشىدك. اصلى عراق ولايتىنەن بولوب دە حاضرنە «آزاق» شەھرىنە نسبت ابتوالىگان رجب اسىلى بىر شىخ بىزنى اوز تىكىيەسىنە قوناق اىتدى. اىكى كۈن طورغانمىزدىن صوڭ امیر تولكى تیمر دە كېلىوب يېتدى. امیر محمد، اوز يېنڭى قاضىيسى ھەم شاگىردىنى آلوب آڭار فارشۇ چىقدى. آشلار حاضر لەدىلر و بىر بويىنە طوئاش اوچ چاتىر قوردىلر. چاتىر لەنگان منبر بار ايدى. امیر، مىنم بىرلە شىيخ مەظرەنى آلغە او طورىتىدە اوزى اىكىيەنڭ آرامىدە يوقارى او طوردى. اوز يېنڭى قاضىيسى، خەطىبى ھەم شوشى شەھر نەڭ قاضىيسى وشاگىردى، منبرنەڭ صول ياخشى پالاسلىرى دە زىيەنلەنەنىڭ منبر بار ايدى. امیر، مىنم بىرلە شىيخ مەظەنە ئەمپەرەتىرىدە او زى اىكىيەنڭ آرامىدە يوقارى او طوردى. ياخشى پالاسلىرى دە زىيەنلەنەنىڭ منبر بار ايدى. موئىننەن صوڭ آت اىتنىن وباشقەلەر دە نەعەتلىرى كېلىدى، آت سوتى ھە بوزە دە كېتىرىدىلر.

آش تمام بولغان صوڭ بىك گۈزىل تاو شلار بىرلە حافظلىرى قرآن كرىيم او قودىيلار؛ بىر منبر قويلىوب شونڭ اوستىنە وعظ سوپىلۇچى مندى. آنڭ حضور نەنە

معروف بىر اسمى بولغانلىرى، لىكىن شۇنى تابىوب بولمادى، باشە، بىر مناسب اصطلاح دە خاطر گە توشىمادى. شۇنڭ ايچۇن بىز بو اورنىد، «قارنداش» دىپ تعبير اىتىڭ. «قارنداش» سۈزىنەڭ حقىقى معناسى بىر قارنداش طوغاندار دىمەك بولسىدە بىر آتا ھتى بىر يابالالرى يېنە، آندىن دە بىر ئامارەتە دە آيتولەدر. او شبو قارنداشلارنىڭ اوزلىرىنە مخصوص كىيەلەرى و سەمىي ئادەتلەرى بولغانلىق ئەڭلەشلا. ابىوفدا «٦٠٧» حوادىثنى سوبىلە گاندۇزى: «وردت رسول الخليفە ئاپامىرىلىرىن اللہ ملوك الا طراف ان يشر بواهه كاس الفتوة ويلبسوا له سراوا بها...» ھە و كان الا يلبس سراوا بلات الفتوة» دى. «المختصر في أخبار البشر». ج ۳ ص ۱۱۳ - ۳۶

فارئار دخی قرآن او قودیلر . واعظ بیک گوزل خطبه سویله‌دی ساطان هم امبه
(۱) و مجلسده حاضر بولوچیلر ایچون دعالو قیلکی . خطبه و دعالرنی عربچه
قیلغازدن صوڭ ، توركىچە تفسیر قیلدی . شوناڭ آراسنده فارئلر بیک گوزل
کوپلر بوله فران او قوب طورالر .

موندن صوڭ عربی ، فارسی ، تورکی کوپلر بوله جرلا دیلر . عربی کوپلرگە
«فول» تورکی کوپلرگە «ملامع» دیلر . موندن صوڭ دخی آش کیلدی . او شبو
روشده كېچىگە قدر طوردق . چىقوب كىتارگە نلهوم بوله امپر تولىكى تىمۇر ايرك
بېرمىلر ايدى .

موندن صوڭ امپرگە ، اىكى اوغلینىنە ، طوغانىنە ، شيخ مظفرالدین بوله مىڭا
كىتروب كىومىلر كىدردىلر ، امپر تولىكى تىمۇرگە او، اىكى اوغلى بوله طوغانىنە
آلتىشار ، آندىن باشقەلر مزغە بىر آت بولهك بېرىدىلر .

V

دشت قىچاقدە آت حیوانى

بومملەكتىدە آت بىك كوب ، حقىدە ارزان . ئىلا ياخشى آت اوز آفچەلرى
بوله ايللى - آلتىش درهم . بوايسە بىز ناڭ بول دينار مزغە طوغىرى كىلەدر . مصدره
«اكادىش» دىب معروف آنلار ، شوشى مملەكتىن بارادر . موندەغى خلقىن ناڭ
معيشت يوللىرى آت دىب آيتورلەكلەر . بىز ناڭ مملەكتىمىزدە قوى نىچوک بولسىه
مونلارده آت شول نسبىتەدر . بلەكە مونلارده آت ، بىز دەگى قوىغە كورىدە كوب
وفائىدەلى . بىر بىر توركىنىڭ مڭار باش آتى بولادر .

بو مملەكتىدە ات يتشىرىوب كىسب قىلوچى توركلى ، خاتونلر ایچون بولغان
آر بالرىنە بور ارشىن اوز ونلغىندەغى تاياباق اوچىنە بىر قارىش اوز ونلغىندە كىيىز
باغلاب آصالو . شوشىنى كىيىزلى تايافلىنىڭ هر بىرى مڭ باش آتغە علامت

(۱) امير تولىكى تىمۇر بولسىه كىدر .

بوجلوب يوريدر . مين شوندي تايافقو دن اونار آصلغان آربالرنى كوردم (۱) .
مونده يتشكان آتلر ناڭ بىر الوشى هندستان يورتىنه كىتهدر .

بىر بىر آدم ايكىشىار بوز باش فوشوب كتو ياصىلر ده شونى هندستان غە
يبارەلر . بىر بىر كتووده آلتىشىار مڭ باش آت بولادر . هر ايلى آت حسابىدىن
بىر كتوچى بولوب شول كتوچىلر آنلرنى تربىەلەب آلوب بارالر . او زلرى بىر
كتوچىلر گە «القش» (يلچى) دىلر . اگر ده بىر آتنى قولغە آلورغە حاجت بولسى
كتوچى آتغە منه ، قولنىڭ قولغا و آذىڭ باشىنە تاغفان دىلىكەسى بولوب طوتارغە
تىوشلى بولغان آتغە ياقىن كىلەدە ، قولنىڭ قولغە بىرلە دىلىكەنى تىگى آتغە أرغىنا
ومويىنلىك ئەلەكىر و بىر اوزىنە كېتۈرە و آنڭ اوستىنە آنلانا .

هندستان غە بارغان و قىتلەدە «سند» مەلکتىنە يېتىلۈرى بىرلە آتلارغە بىم
بىرە باشلىلر . چونكە «سند» صحراسىنەغى اولەندە آر با خاصىتى يوق .

او شىو سفردە آتلر بىك كوب اوغر لانا و اولەدر . موناك اوستىنە سند
حڪومتى «شىشقىار» اسىلى اورنەدە آت باشىدىن يىدى دينار كوش و «سند» ناڭ
تختكاهى بولغان «ملتان» دە دخى بىر قدر گەرك آلادر . اوّلدە بىتون مالذىڭ
دورتقىدىن بىرىنى آلوب كېلىگانلار ، بىر خصوصىدە سلطان محمد اوزباڭ خان ، هند
پادشاھىنە يازغانلىرىن صوك ، مسلماڭانلار مالندىن زكات و باشقەلر ماللىرىنى عشر
آلا باشلاغانلار .

شوشى قدر چىملەر بولسىدە هندستان غە آت اوزاتوچى كشىلىر كوب فائىن
كورەلر . چونكە موندە بىك ارزان بولغان آتلار دە هندستان غە بارغان صوك
باخشى حق بىرلە حتى يوز دينار يرابىزىنە صاتولالار . بىر ايسە بىزنىڭ مغرب
اللۇنى بىرلە يىكىمى بىش دينار بولادر . بعض آتلار موناك اىكى حتى دورت
اللوشىنە صاتولالار . باخشى آتلر ناڭ بىوالرى يېشار يوز دينار بلکە آرتقى دە
بولادر .

هندستان خلقى ، داشت پىچاق آتلار بىنى كوچلى ھم آدو ملى بولوارى اىچون
آلار . اما چابشور و صوغشور اىچون آنلارغە آتلار يەن ، عمان ، فارس
مەلکتىنلىك كىلە و بىر آتلار حتى دورتار مڭ دينارغە آلنەدر .

(۱) شىلە آدمىنڭ اون مڭ آتى بولغان بولادر .

«ماجر شهرينه سهو»

امير نولکى تيمر، اوشبو «آزاق» شهر ندن سفر ايندی، مين آندن فالوب اوج کون طوردم. امير محمد، مينم سفر كيره کلرمى حاضرله ندى، شوندن صوڭ «ماجر» شهر ينه سفر قيالدم. بو، زور ياغه اوستنده تور كلرنڭ ئىگۈزىل هەم دە الوغ شهر لار ندن بولوب باچەلرى، يېشلىرى كوب (۱).

موندە شيخ محمدالبطائىچى تكىيەسىنه توشىدك. بو آدم احمدالرافعى خليفە لرندن بولوب تكىيەسىنده عرب، فارس، تورك وروم قوملرندن يەممىش قدر مجاور بار ايدى. آرالرنىدە عائلەلى آدمار دە، بويىدا فلور دە بار. معىيشتلرى چىتىن كېلىگان صدقە بىرلەدر.

بو پىر خلقلىرى موندى مجاورلار گە اخلاقلىيلر، آت، صغر، قوى كېك مالارنى صدقە ايتوب كېتۈرەلر. خصوصا سلطان ھەم دە آنڭ خاتونلرى شىيخنى زىارت قىلىور و تېرىكىلەنۇر اىچچۈن اوزارى كېلىلەلر، كوب احسانلار و خيراتلىر فالدروب كېتەلار. خاتونلر بىگەرك مول اچقىندرەلر.

«ماجر» شهر ندە جەمعە نمازى او قودق، تماز تمام بولغاندىن صوڭ «بخارا» نىڭ فقيه و فاضللىرندىن ھەم دە شاگىردارى و تابعلىرى كوب بواغان و اعط عز الدین منبر گە منوب و عظ سوپىلەدى. شهر ناك اميرلرى و معتبر دانلىرى حاضر ايدىلر. شوندىن صوڭ شيخ محمدالبطائىچى آياق اوره طوروب: «فقيه و واعظ (عز الدین)

(۱) «ماجر» بو كونىڭى استاوار و پول غۇرۇنناسىنده پىياتى غورسکى او يازىنە اىسکى بىر شهر بولوب أقساق تيمى طوفىنندە خراب ايتولدى. فيروز آبادى ناك «ئاموس» دە: ماجر بىلدە بىن ضرائى و آزاق «دىگان سوزىنە تحرىيف ھەم بىر قدر ياخاشلىق بواسه كېرىدەك. «ضرائى» سوزى «سراي» او قولورغە تىوشىلى. ھەم دە ماجر، سrai بىرلە آزاق آرسىنە توگل بلسە كېرىدەك آزاق ناك جنوب شۇنىسىنە بولور. ناموسالاعلام، سوزىنە كورە بو شهر «تارك» يلغىسى بويىنە وقارامزىن سوزىنە كورە «نوما» يلغىسى بويىنە بولادر (2 نچى جىڭ ۲۱۴ نېھىي يېت). كېلىچىكتە ابن بطوطەنڭ «بيش تاودن ماجر گە سفر قىيلدى» دىگان عباونىنىن قارامزىن سوزى درست بولۇڭلاشىدە.

سفرگه چيقادر، بز شوئکا بر آز ياردم ايتمكچى بولامز» ديب اوستنده بولغان جبهى
صالوب بيردى. آندن كورمكچى شوندە حاضر بولغانلار، فايسيلىرى كيوملىينى
صالوب بيردىلار. فايسيلىرى آت ياكە آفچە هديه ايتدىلار. كوب نرسەلر جيولدى.
بو شهرده (۱) بز يهو دى كوردك، مىڭا اوچراپ سلام بير دى وعرىچە
سوپىلهشدى. اصلنى فصلنى صوراشدەم. «مېن اندلس مەلکىتندن بولام، هېچ بز
دەڭزگە او طورمى قورىدىن قسطنطينىيەگە كىلگان ايدم، آندن روم وچو كس
شهرلىرنىدە يوروب موندە كىلدىم، اندلسىن چىغۇرمە دورت آى بولادر» دىدى.

بلىچى سودا گىراو مونڭىقىنده «درست سوپىلى» دىدىلەر.

VII

توركىرددە خاتونلارنىڭ درجهسى

بو شهرده كورگان عجب نرسەلر مىدن بىرى، خلقلىرنىڭ خاتونلارنى آرتق درجهده
حرمت ايتولار يىدر. موندە خاتونلار، ايرلەدن اوستۇن طورالار.

تورەلرنىڭ خاتونلارىنى باشلاپ كورۇوم «قرىم» دن چىقىغاچ بولدى. امير
خاتونى «سار طىبە» زى آربادە بارغان وقتىنده كوردم. بىتون آر با كوكوتىسىلى پىرده
برله او رتولىگان، آلدندە او زلرى و كيوملىرى گوزل بولغان دورت جاريە،
آرتىنده هم اربالار بىرلە جاريەلر بارالر ايدى. امير طورغان او زىنگە يېتىكان
صوڭ، خاتون آربادن بىرگە توشىدى. اوتوز جاريە كىلوب مخصوص ياصالغان
اور نىلەرن طوندىلارده پىرگە او سىدرە لاما سون اىچون ايتە كلىرىنى كوناروب باردىلار.
خاتون، بىك هوالانىوب يوردى. يابىن كىلوب يېتكانلىن صوڭ امير، او ز او رنەنلىن
طوروب خاتون غە سلام بىردى واوز يانىنە او طورتىدى. جاريەلر، خاتوننى او راب
آلدىلار. فەز كىلدى. خاتون او ز قولى بىرلە فەزنى ساوتغە صالحى دە امير گە

(۱) اصل عيارتى: «ورأيت بقيسارية هذه المدينة» در. لىكن «فيesarيه» سوزىنى او رەن تابا
آلماغانلىغىدىن توجىهدە توشىردەم.

قارشو ایکی تزی برهله تزله نوب ساوتونی آشکا صوندی. امیر اچدی. آندن صولٹ
امیر ناٹ طوفانینه صالحوب بیردی. امیر قمز نی صالحی ده خاتون صوندی. شول و فتنه
آش کیتوردیلر. خاتون، امیر برهله بېرىشكىدە آشادی. امیر، او زینه کیوم بیردی.
موندن صولٹ خاتون فایتوب کیتىدی. توره لرنزخ خاتونلاری بارسی ده اوشبو روشنادر.
سودا گراو و عادتی آدملىرنزخ خاتونلاری ده آربالار ده بارالار، اینه کلرینى
کوتاروب يورر ايچون هر بويىنىڭ يانىدە اوچ دورت جاريھلارى بولادر. باش
کيوملارى جوهارلار برهله زينتلەنوب (۱) هم ده الڭ توبه گە طاوس قانانلارى فوپولادر.
تورك خاتونلارى ده حجاب (پرده لەنۇ) بولماغان سېبىلى اوپلارى (يا كە آربالارى)
آچىق بولوب يوزلارى كورلەدر. شوشى روئىدە بازارغە كىلىوب يانلىرنى ده بولغان
قللىرنى دۇى هم سوتلار صاندرالار وياخشى قماچ نرسەلر آلوب كېتەلر.
بعض و فتنە شوشى خاتونلارى سېبىنىڭ چىنلىر، بو ايرلەرنى شول خاتونلارنى خەمتچىلىرى
تىكىلەلى كييمە گانلىرى سېبىنىڭ چىنلىر، چونكە بو ايرلارنى ده بولا لىكىن خاتونلارنى خەمتچىلىرى
دېب ظن قىلەلار. چونكە بو ايرلارنى اوستىرنى دە قۇى تىرىپىسىنىڭ نىڭلەگان طوون
برله شوڭا مناسىب بىر بوركىن عبارت بولادر. بو بوركىنى «كلا» دېب آتيلو (۲).

V III

بىش تاو غە سفر

محمد اوز بالك خانىڭ او ردوسى (۳) «ماجر» شهرىنى دورت كونلاك بىر دە
«بىش تاو» (۴) اسەلى اورنى دە بولغانلىقدىن بىز «ماجر» دن «بىش تاو» غە سفر

(۱) اصل عبارتى: «وعلى رأسها البغطاقي وهو افروف مرصع بالجرعه وفي اعلاه ريش
الطواويس ...» در.

(۲) كلاه، كلامپوش كلهپوش.

(۳) او ردو، عسکر طورا طورغان اورن، اما «اوردا» پادشاھلارنىڭ حرملارى، ارىيکەدر.

(۴) اوشبو عبارتىن «ماجر» شهرىيڭ اورنىمى بىر قىدر تخمىن قىياوپ بلوگە مىكىن بولور.

«بىش تاو» بو كون پятигорскъ دېگان اورنىدە.

فیلدق. بو «بیش تاو» ده اسسى چىشىمە چىغوب طورادر. توركلىر بو صو بىرلە قويونالار و قوبۇنۇچىلەر سلامت لەنۇ لرىنى خىستەلكە اوچراماولرىنى گمان فىلالار (۱).

اوردو اورنىنه رمضان آيىنڭىز بىرنچى كونىنە باروب يېتىدك. لىكىن بو اورنىن دن اوردو كوقۇب كېتكەن ايدى. اور دونڭىز بىز ئىڭ اولىگى اور نىزغە فايتابىچىغىنى ايشتەكان صوڭىز بىز ھم اولىگى اور نىزغە كېرو فايتنىدق.

مېن شوشى يېرده بو توبە اورنۇغە چاتىر فوردم و چاتىنڭىز آلدىنە بايراق او طورندىم. آتلەرنى، آربالىرنى چاتىنڭىز آرت طرفىنە قويدىم. گويا بىتون بو شهر اوشىو وقتىدە اوردو فەڭ قايتىوب كېلىگانىنى كوردىك. گويا بىتون بو شهر كوقۇب كېلىدەر ايدى. مسجدلارى، بازارلىرى، اوچافلارنىن دن چىغا طورغان توتونلارى بارى بىرگە كوقۇب طورالار. مونلۇ سفر و قىتلەرنى ده آربالىرنىن تىلە گانچە آش پىشىوب يورىلەر، توقتاولرى بىرلە اوچافلارنى كوتاروب آلوب قويالار. بو نىرسەلر، كوتاروب يور تور ايچۈن اوڭۇغايلى ايتىوب باصالغانلار. مسجدلارنى، كېبتىلەرنى دە شولاي كوقۇب يور و تەلەر.

سلطانىڭ خاتونلارى بىز ئىڭ آلدەمىزدىن او توب كېتىلەر. هر بىرى اوزىنڭىز كېشىلەرى، جماعتلىرى بىرلە آيرۇم گروه بولۇب بارالار. دور تىنچى خاتونى بولغان امير عىسى قىزى توبە اوزىنە مىنەم چاتىر منى و آلدەن بولغان بايرافنى كور گاندىن صوڭى مېنەم غرېپ مسافەر اىكەنانلىكمى بىلوب (چونكە بو روشه بايراق او طور تو شوڭى علامەتلىرى) اوزىنڭىز جارىيەلرىنى مىڭىز بىياردى. جارىيە و يېكىتىلەر كېلىوب سلام بىردىلەر و خاتونىڭ سلامى اىرىشىرىدىلەر. بو وقتىدە خاتون اوزى توقتاب جارىيە ھم يېكىتىلەرنىڭ قايتىوب كېلىولرىنى كوتوب طورادر ايدى. مېن، اوز كېشىلەرنى تو لاکى تىمىز ئىڭ تعرىف ايتىۋچىسى بولە بىراڭىدە ھەدىيە بىيار دم. خاتون. مېنەم ھەدىيە منى تېركىن قابول اىتىدى ھەم دە مېن اوزىنە ياقۇن تو شەرگە بىبوردى. سلطان ھم كېلىوب اوز كېشىلەرى بىرلە اوز اورنىنە تو شىدى.

(۱) موندەغى مەدن مۇلۇرىنىڭ فاقدەسىنى توركلىر سىزگانلار اىكەن.

I X

محمد اوزباک خان

سلطان ناک اسمی محمد اوزباک خان در . «خان» بز نشچه، (۱) «سلطان» دیگان سوز .

محمد اوزباک خان بیک کو چلی و شهر تای پادشاه امیر دن بولوب مملکتی بیک زور . فسطنتینیه خلقی بر له هر وقت صوغشوب و غالب بولوب طور ادر . کفه ، قریم ماجر ، آزار سرداق (۲) ، خوارزم کبک الونغ شهر بدر .

او شبو وقتده امیر المؤمنین ، مصر و شام سلطانی ، عراق سلطانی ، تورکستان و ماوراء النهر سلطانی ، دشت فیچاق سلطانی ، هند سلطانی ، چین سلطانی دن عبارت بولغان دنباده الونغ یدی پادشاه ناک بیک محمد اوزباک خان در .

اگرده بوسلطان سفرگه چیقسه اوزی بتون خادملری و دولت آدمی بر له و هر بر خاتونی اوز لریناک کشیلوی بر له آیروم جمعیتلر بولوب بوریلو . اگرده سلطان . خاتونلرندن بر رسمی یانینه بار رغه بولسه باشد او زیناک بار اچفی بلدر و ب شول خاتون غه خبر بیاره ، خاتون حاضر له نوب قارشی آلا در .

بو سلطان ناک طور و شی بور و شی ، بیک عجیب رو شده در .

او زیناک عادتینه کوره محمد اوزباک خان هر جمعه نهان ندن صوڭ «آلتون قبیه» اسلامی قبیه ده او ماوره در . بو قبیه ، آلتون بر له قاپلانغان آغاچلردن یاصالغان و عجب رو شده زینتلەنگان . اور تنه سنده ، آلتون لانغان کموش بر له قاپلانغان آغاچلردن یاصالغان بر سویو بار . آیانلری کموشدن اشله نگان . باشلری جوهارلر . بر له بیزه لگان (۳) . محمد اوزباک خان شوشی سریرد او طور در . اوڭ ياغنده طیطغلی و آنڭ اوڭ طرفنده کیباک اسلامی خاتونلاری ، صول ياغنده بیلۇن و آنڭ

(۱) عربچه . (۲) صاری تاغ - صاراتوف

(۳) این بطوته موڭا ندر بولغان و موندن صوڭ بولاچق سوزلرینی تورکلر فاشندە خاتونلر ناک حرماتلى بولولرینە مثالا ایتوب و او زیناک ایسى کیتوب سویلیدر .

صول یا گنده اردوجا اسمی خاتونلری او طورالر (۱). سو بودن توبان اوڭ ياقده او زیناڭ تەن بىك اسمى و صول یا گنده جان بىك اسمى ايکى اوغاى، آلدە (۲) ات كۆچك اسمى فزى او طورادر. خاتونلر نىن بىرى كىلىسە ساطان او زى آياق او سىتىنە طوروب قارشى آلا و قولىدىن طوتوب سريرگە مندرەدە او زى يەنە مخصوص اورن غە او طورتا، شوندىن سۈڭىنە او زى او طورادر. او شبو حاللر بىتون خاچ حضور نىدە بولادر، پىر دە فلان بوق (۳).

مۇندىن سۈڭىنە مەملەكت آدمىرى و مأمورلار، اوڭ و صول طرفىلر دە بولغان كرسىيلەر دە تىزلىوب او طورالر. سلطان مەجلسىنە كىلىگان و قتلر نىدە لوغ آدمىرى اىچيون او زى لرى ايلىه بىر لىكىدە قوللىرىنە كرسىيلەر كوتاروب كىلەلر. سلطان حضور نىدە شاهزادەلر و پېرنىسلر بولوب ايشك يانىندا زور تورەلرنىڭ بالالرى و آنلار آرتىندا فىرىلى عسکرلار اوڭىدە، صولىدە طورالر.

او شبو رو شدە دىوان تو زولوب بىتكان سۈڭىنە مەملەكت الوغارى اوچار اوچار بولوب سلطان حضور يەنە سلام غە كەملەر. سلام بىرەلر دە چىت كە كېتىپ او طورالر.

ايكتىدى سۈڭىنە خاتون تار او زار يىنڭ او زىلۇ يەنە قايتوب كىتەلەر. او زى لرى آربادە و هو بىر يىنڭ ايلىمىشار جارىيەسى آتلارغە آنلانغان بولالار. آرماڭ آلدەندا، آر با بولە فاراول يېكتىرى او راتاسىندا يېكىمىشار فارتراق خاتونلر آت منوب بارالر. شوشى هيئەت آرتىندا يوز صبى قول و فاراول يېكتىرى يىنڭ آلدەندا يوز بالغ قول بولوب هە بىرى آت او سىتىندا. مۇندىن باشقە، بىللەرى بولغان، قوللىرى يەنە قىچ و سونگولار طوقان يوزلەب جىبە و بار وچى بىن فرقە بولادر.

ھە جىمعە كون «آلتۇن قېبە» گە كىلىگان و قايتوب كىتكان و قتلر نىدە هە بىر خاتون او شبو رو شدە سلطانت بولە يورىپىر.

او شبو اوردودە مىنەم او رۇنم شاھزادە جان بىك او رىنەنە باقىن ايدى.

(۱) شوشى «التون قېبە» مناسىبى بىر لە دشت قىچاق حكومتى «آلتۇن او رە» (اروسچە زولۇزى او رە) دىب آتلغانلىقى ظەن تىلىنەدە.

(۲) بۇ خاتونلرنىڭ اسمىلى احتمال بىر آر باشقە راق رو شدەدە، اپىن بوطۇطە او زى تلىنە موافق كېتىر و بىزغان بولاسە كىرەك.

(۳) اوغللار، قىزلىرى بار يىسى بىر صىف بولوب او طورا بولالار.

اور نلاشقانمئىڭ اىكىنچى كونىنده اىكىندى نمازىندىن صوڭى سلطان حضور بىنه كىردىم . بانى شېغىلر، قاضى و فقىئەلر، شريف و فقيرلار بىرلە طولى بولوب آش مجلسىنى ايدى . سلطان حضور نىدە افطار قىيلدىق . نقىب الاشراف سيدابىن عبدالحميد بىرلە قاضى حمزە مىينم حىمىدە ياخشى سوزلر سوپىلەدىلر و مىنى حرمت ايتى طوغىرو سىنە سلطان غە اشارت ابتدىلر .

بو تۈرك خلقى مسافىلرگە نفقەلەك تعىيىن ايتۇنى و اوپىن حاضرلەب بىرون بىلەيمىلر، بلکە مونلىرىنىڭ حرمەتلەرى صوبىار اىچۇن فۇى، آت بىرۇ و قەزى يىار و دەن عبارىتدر . بىر آز كونلىرىدىن صوڭى اىكىندى نمازى او قوغانام صوڭىنىڭ كىتارگە حاضرلەنەدەر ايدىم، سلطان اوزى مەم شۇنىڭ بولوب مىڭىش او طور رغە قوشدى . بوزە ھەم دە فۇى و آت ايتى كىتىور دىلر (۱) .

X

محمد او زباڭ خاتونلۇرى

سلطان خاتونلارنىڭ ھەر بىرى اىچۇن آيرۇم آربالىر بولوب شۇنىڭ يورىللىر . آنلار اىچۇن بولغان او بىلەرنىڭ آلتۇنلارغاڭ كەوش باكە آغاچىدە ياصالغان قېھەلرى بولا . آربالرىنىڭ يىگولمۇگان آنلارنىڭ آلتۇن بىرلە چىگولىگان حریر كىدرلە . آربانىڭ خادمىن آنلارنىڭ بىرىنى آتلاپا . آڭى «القشى» (يىلغىچى) - دىلر (۲) .

خان خاتونى آرباگە او طور غانىدە اىكى ياغىندە اىكى فارتراق خاتون و آلدەننە آلتى، آرتىنە اىكى فز بولا . اوڭى ياغىندە بولغان غە «الوغ خاتون» صول ياغىندە بولغان غە «كچوك خاتون» دىلر . جارىيەلر بىك ماتور و صلوڭلار بولوب خان خاتونى آرتىدىغىلر يىنە تاييانوب او طور ا . باشندە طاووس فازاتى ھەم فيمەتلى تاشلى

(۱) افطار قىاغان بولالار .

(۲) توچىر، كىچىر سوردەلىرى اور نىنە شوشى «يىلغىچى» سوزىنى يور تو نىك يارامى؟ اوز سوزىز بار و قىقە چىت بىر سوزنى آلرده نى حكىمت بار؟ ..

بر له زینتلەنگان بغطاق (تاج)، اوستنده جوھر لر بر له بیزەنگان یفاک کیوم بولادر (۱). اوڭ وصول ياقىملىرى خاتون نلر نىڭ باشلىرى نىدە، چىتلەرنى آلتون بر لە چىگولگان بوركانچىك، قىزلىرىنىڭ باشلىرىندە كلاه بولوب كلاه لر نىڭ تو بهارنىدە اصل تاش بىر لە زینتلەنگان آلتون ھەممە طاوس قاناتى، هەر بىر يىڭ اوستنده آلتون بر لە طوقولغان یفاک کیوم بولادر.

خاتون آرباسىنىڭ آلدىدىن، اوستلەرنىھە آلتون یفاک کیوملىرى كىيگان روم و ھەند يكىتىرى بارالى. بو يكىتىلىرى نىڭ هەر بىر يىڭ قۇللەنە آلتۇ نلانغان ياكە كەوشلىنگان آغاچ باخود بىتونلىرى آلتون و كەوشىن ياصالغان تايابلىرى بولادر. آربا آرتىدىن يوز قدر آربا اىيمەرە وبو آربالىرىنىڭ هەر بىرندە یفاک کیوملىرى كىونگان، باشلىرىندە كلاه بولغان جارىيە فزاردىن اوچار دورتار اوطورغان بولالار. شوشى آربالىرىنىڭ آرتىدى خاتون جهازى توبىەلگان يىندەن اوچىوز قدر آربا بولوب مونلەرنى اوگىزلىر، دوهلىر تارتوب بارالى. شوشى آربالىرىنىڭ هەر بىر يىنى قار اوچى بىر قول بولا. مونلەر خاتونسىز قوللىرىنى جارىيەلر آراستىدە يورتۇ عادت بولماهانلىقىن هەر بىر يىنه، يوقارىدە سوبەلەنگان جارىيەلردىن بىر جارىيە نكاح اينولگان بولادر. هەر بىر خاتون، اوشبو روشكە يوريدىر.

ایندى بو خاتونلارنىڭ هەر بىر يىنى (كىيلەچىك بابىدە) آيرۇم آيرۇم سوپىلىمىز.

IX

محمد اوز باك خاتونلىرى و بالالرى

بىر زېچى خاتون. محمد اوز باك خاننىڭ بوغ خاتونى ھەممە جان باك بولە تەن باك اسىلى اوغللىرىنىڭ آناسى اوشبو خاتون بولوب اسىمى «طىطىغلى» در (۲).

(۱) امىل عبارتى: «عىلەۋاڭىپ حىرىم مىرصىعە بالجوھەر شىبەلەنەوت (الملوطة، التي يلبسها الرروم» در.

(۲) بۇ خاتوننىڭ اسىمى بو روشكە بولماز. توركىلەر موندى چىتىن سوز بولىمى. تۈركىچە موزلۇر ھەنارەن بىيڭىل و طبىيەنى تاوشلى بولالار. ابىن بىطوط، عربچەگە اوخشاشۇر اىچۇن ياكە اوزىنىڭ تلى كىلماو سېبلى «كىباك» نى «كىباك»، «تەن باك» نى «تەن باك»، «أْت كۆچك» نى

خاندگ ات کچک اسلی فزیند آنای بو توگل بلکه موندن مقدمگی خاتوندن دنیاغه کیلهشدر. طیطلغی، خاندگ سویکلو خاتونی بولغانلقدن کوبه ک آذگ یاننده بولا، خانغه یافین بولغانی سبندن خلقلرده او زینی آرتق احترام قیله‌لر. یوفسنه او زی خاتونلار آراسته اث سارانلرندندر (۱). سلطان حضورینه قبول ایتو لگانمند ایکنچی کوننده او شبو خاتون حضورینه کردم. یاننده ایده‌من بولوب اون خاتون او طورادر و آلدنده یاش فزلردن ایللی جاریه بار ایدی (۲). بز، خاتون غه سلام بیردک. ایده‌شلر مز آراسته مصر مقامی و خوش تاوش بر له فرآن او فوجی فاری بار ایدی. شول آدم فرآن او فودی. خاتون بیور و وینه کوره بیکل و یوفا اشله‌نگان آچاچ ساوتلر بر له فهز کیتوردیلر. خاتون او ز فولی بر له میگا فمز بیردی. بو ایسه او ز لوری عادتینه کوره نهایت درجه‌ده حرمت ایتو ایکان؛ بو کون گه قدر فهز ایچکانم یوق ایدی. ایندی او ز فولی بر له بیرگاچ الی ممکن بوله‌مادی. تانوب فارادم لکن خیرسز نرسه تابدم. و ایده‌شلر مدن بوینه بیردم. بو خاتون بزناچ سیاحتمز حقنده کوب نرسه‌لر صورادی (۳). شوندن صوک یاننده چیقدق. اث الک موکا زیارت قیلومزناچ سبیی خان حضورنده بیک معنبر بولوی ایدی. ایکنچی خاتون. موذک اسمی «کیباک» بولوب امیر نغطی فزیدر. آقا سینه‌ده کوردم، آیا ف خسته‌لگی بر له مبتلا ایدی. ملکه (برنچی خاتون) اني زیارت ایتکانه‌زناچ ایکنچی کوننده او شبو ایکنچی خاتوننی زیارت ایتدک. بر یوفاری او رنده فرآن کریم او قوب او طورادر ایدی. حضورنده یکرمی قارت «ایت کچک» روشنده او ز گرنوی قبیله‌ن «طیطلغی» دیب بر ییکل سوردن او ز گره طورغاندر. درستی «نای-توغای» یا که شوگا او خشاغان برر تورلی سوز بولور.

(۱) موندن ضوک یدی یوله قسر اورن خرافات و اهلس نرسه‌لر بولغالقدن ترجمه ایتولی قالانی.

(۲) موندن «ویین ایدیهون طیافر الذعف والفضة محاولة لحب الملوك ومن ينقينه وبيه يديه الغانون صينية ذهب محاولة من هرمي تنقيه» دیگاه بر عباره بار موندن مقصود آلتون. کموش صاوتلر غه صالغان انجولرنی تازار نالر، آرچوب او طورالر، خاتون او زی آلتون چین آیاق غه مالنغان انجونی تازارتادر» ایدی دیمک بولسه کیره‌ک. فرنکلر نیچوک تر جمه، قیلغانلردر.

(۳) نیندی نرسه‌لر صور اغازللغنی یازمی کیتووی فرغانچ. کشیلر ناچ عقللری، آشکاری نی در جهاد ایکانلگنی بلدره طورغان او لچاوار زناچ اث درستی صورا شواریدر. اگرده شیخ ابن بطوطه بونی پازهان بولسه ایدی، او توپیلر بو خاتونندا مقلینی بر آر او لچی آلغان بولورلار ایدی.

خاتون ویکرمی یاش فز بولوب کیوم چیگه لر ایدی. سلام بیردک. سلام مز نی آلدی. فارتمز قران او قوغان ایدی. آنی تحسین فیلدی و فیز کیتور رگه فوشدی. اوز قولی برله میکا فمز بیردی. آندن صوڭ چیقوپ کیتدىك.

اوچونچى خاتون. مونڭ اسمى بیلۇن بولوب قسطنطینیه پادشاهى بو لغان تکفور فز يدر. بىز كرگاندە بو خاتون، آيافلارى كەوشىن ياصالغان سو يو اوستىنده او طوروب طورادر ایدی. حضورنىه روم وتورك هم نوبه قوملىرىنە منسوب بیوز جارىيە طورادر، مونلرنڭ بعضىلرى آياق او زرنىدە وبعضىلرى دە او طورغانلار. مونلردىن باشقە يانىنده يېگىتلەر و روم جنسىندن بولغان روملرده بار ایدى. بىز ذڭ حالمىنى صوراڭى، يراق يىردىن كېلۈمىز نى بلگاچ بىزنى فزغانوب (۱) يىغلادى و يوزىنى دە فول يا ولۇغى برله سورتى. قوشۇ وينە كوره آش كېتوردىلەر، بىز آشادق، اول بىزنى قازاب طوردى. فۇز غالوب كىتىتە باشلاغا ئامزى دە: «دەن كېلىشكىز، حاجىتكىز بولسى بىلەر كىز!» دىدى و بىز كە ملايمىت كورساڭى، آرتىمىز دەن آش، اېكىمك، مای هم دە فۇي، افچە وياخشى كېملىر، بىك ياخشىلەرنىن اوچ و عادىتىلردىن اون آت يياردى. صوڭىندن او شبو خاتون برله بىر كروان بولوب قسطنطینىيە گە سفر ايتدىك.

دورتنچى خاتون. مونڭ اسمى اوردوجا (۲) بولوب «الوس» (۳) أميرى عىسى بىك فز يدر. اور دوده دىباغە كېلىغانلىكى سېبلى شوشى اسم بىر لگان. بواور دوجا، خاتونلار آراسىنداڭ ملايمۇزىنەن والڭ شفقتلىرلەرنىندر. بو خاتوننىڭ اور دوده مىڭا التفات ايتكانلىكىنى يوقارىدە سو بىلە گان ايدىم، بىز، مونڭ مرحمەتلەرنى كوردك و خلقىنىڭ گوزل بولۇ و يىنه تحسىن فېلىق بىزنىڭ ايچۈن آش كېتورتى. اوز حضورنىه آشادق، فمز صوراپ آلدى. ايدەشلەرمىز اېچدىلەر. بىز ذڭ حالمىنى صوراڭى، سو پىلەدك. مونڭ بىر طوغەمە فز قارنداشى، على بن ازرق اسىلى امير نىكاھنەدر. بىز آنڭ حضور يىنەدە گردىك.

محمد اوز بىك خاننىڭ قزى. مونڭ اسمى «أَتْ كُوچَكْ» در. بو خاتون

(۱) ياكە اوز و طېئىنى صاغنۇب.

(۲) اوردوچە ياكە شوڭما او خاشاغە بىر سو ز بولۇر.

(۳) الوس، الوش بىر سو ز در. «ۋەلص» سوزى او شبو «الوس» دەن تەر بىف ايتولىمشىر.

آناسنندن آلنی میل قدر چیتده آیروم او رنده طور ادر ایدی. موناڭ حضورینه کر دک . فقیهله نی ، قاضی و سید ابن عبدالجمیلدنی هم ده شاگر دلر ، شیخلو نی چافرنندی. ایری و محمد اوز باك خان ناڭ فاین آناسی امیر عیسی هم حاضر بولوب ات کوچك برلە باناشا او طور دی. آیاغی سز لاغان سببلى بو توره آیاقدەدە، آنلانوب ده یورى آلمى بلسکە آرباغەغىنه او طوروب سیر ایتهدر. سلطان حضورینه کر گان و قىندە کوتاروب الوب كرەلر. ایكىچى خاتونى آناسى بولغان امیر نغطى نی هم او شبو رو شىدە کوتاروب ب یور تولرینى كوردم. آياق سزلاو (ریۋماتیزم) او شبو تورك قۇمندە شايىھىر. او شبو خاتوننىڭ الوغ النفاتلىرىنى و مرحمتلرىنى کور دک . اللەتعالى خېرىلى جزا بولە مکافات بېرسون ایدى.

محمد اوز باك خان ناڭ او غللىرى . محمد اوز باك بولوب هر بريڭىڭ خاتوننىڭ ایكى او غلى بار . الوغسى تەن بىك ، كچىسى جان بىك بولوب هر بريڭىڭ آيروم او رنلىرى بار . تەن بىك ، بىك گوزل و جمال اىيەسى بولوب سلطنت وارشى هم آناسى حضورىندە بىك مقبولدر. لەن اللەتعالى موناڭ حکومت سور وينى تىلە مگان ایكان . محمد اوز باك خان وفات بولغاندىن صولىڭ آزغىنه وقت حکومت سور دى ده مناسبىسىز حوركتى سېيىندىن اولىرى دى (۱). موندىن صولىڭ تخت گە جان بىك چىقلدى . جان بىك ، اوز يىنڭ آغاسى تەن بىك گە كوره آرتق ایدى. آنى سید ابن عبدالجميد تو بىھ ايتکان ایدى. بويىر گە كېلىگانىدە سید عبدالجميد قاضى حمزە، امام بىرالدين القوامى، امام مقرئى حسام الدین البخارى وباشقەلر جان بىك تىرى سىنه تو شو ومىنى مصلحت كور گانلىر ایدى. مىن هم آنلارنىڭ مشورتلرى يىنە موافق اش قىلدەم .

(۱) شىيخ ابن بطوطه طرفىندن «مناسېتسىز حرکت» دىپ تعىير ايتەلگان حالنىڭ نېتىدى مادە دەن عبارت ایكالىگى معلوم بواهادى. بواقعە وقىندە اين بطوطە دشت پىچاندىن كوبىدە كېتكان ایدى. محمد اوز باك وفاتى ، تەن بىك برلە جان بىك ناڭ حكمدار بولولرى اين بطوطە سفرىندە آلتى يىدى يىل قىرى صوڭىر . اين بطوطە، مذكور ماھرالرۇنى سياھت نامە گەصوڭىندىن ايشتوب گەنە يازمشىر. محمد اوز باك خان ۷۴۱- ۳۶۰ تارىخىندە، وفات ايتىدى .

XII

«بلغار» شهرینه سفر

«بلغار» شهرنده جای کوننده کون بیک اوزون و کیچ بیک قسقه بولوب فش کوننده مونڭ کیرسنچه بولو وینی ایشتکان ایدم. شول حالنى او ز کوزم بوله کورر ایچون مذکور شهرگه سفر ایتمکچى بولدم.

«بلغار» شهری بوله محمد او ز باك خان اور دوسى (۱) آراسنده بولغان بر افق او ن کونلک دیديلر. شوننده آلوب باروب یورتوب فایتارلق بول کشى بیرو وینی محمد او ز باك خاندن صور ادم. اول میگا بول کشى بیردى. شول آدم، آلوب باردى و آلوب فایتدى.

«بلغار» شهرینه رمضان آینده باروب ییتدك. آشام نمازى او فوغانمىز صوڭنده او ز آجدق. بن آشاب او مطوغان وقتىزدە یستو نمازى ایچون اذان ایتولدى. یستو نماز ينى، سنت هم تراویح بوله و ترنى او قودقى (۲)، شول اوڭغاي بوله تالڭ دە بلندى (۳). او شبو رو شىه (قىش کوننده) هم کون فسقارا ايمش. (۱) بو اوردو اورنى «مامار» بوله «ایش تاو» تىره لرزىدە بولغانلىقى يوقارىدە سوپەنوب كىلەر ايدى.

(۲) فاضل مر جانىي حضرتلوى، بو مىلكتىكىچى خوارزمىي اشنياز آخوند كىلمازىنەن مقدم دە توئىڭ قسقه و قتلرندە بلغار مىلكتىنە یستو نمازى او فوغانلىقى هجوتنىن او ن ایكىنچى قۇن اور تالىن نە بولغان اىكە ملا فتوالرىندىن امتدالا قىلدادر. شىيخ ابن بطوطەنڭ اوشو اورنەنە حکایت ایتکان بلغار شورنە اذان او قولوب حتى تراویح نمازلىرى ادا فيانو وى مرجانىي حضرتلىرى ایچون بىنگرەك فائىللى دليل بولا طوروب ذكر قىلىمى او تو وينڭ سېبىي آچىق، علوم بولمادى. بوقسە «ناظوره» و «مستفاد الاخبار» لرنى يازغان وقتىڭ كتبخانەنەن «تحفة النظار» كتابى بولمادى؟ بىز او زەز شولاي ظن قىلماز. ابن بطوطە دن سۈزلۈ نقل ایتسە دە مونلار فايىدە بولسا دە بىر يو دە طوغى كىتىرۇب السکنى كۈچرۈپ آغاڭ سۈزلۈ بولۇر. ابن خلدون تارىخى خصوصا بشنچى جىلدەن بولغان نقللىرى حقىنە دە فكىرمىز او شبودر. والله اعلم بالصواب. خصوصا او ز يالڭ او غلى محمد بىرمان الدین انمو جانى دن شوڭا مناسېتلى سوز ايشتكانىز صوڭنە (ابن تيمىه رسالىسى ۱۰۱ نچى يېتىدە ۶ - ۱۰ نچى يوللۇر) او شبو فكىرمىز، بىر عقىبە حكمىتىنە كىردى.

(۳) سحر آشاونى سوپەنامى كىتەدر.

«بلغار» شهر نده اوچ کون طوردم (۲).

موندن «قار انغو مملکت» گه سفر قیلور غه نیت اینکان ایدم. «قار انغو مملکت» نی «بلغار» شهر ندن فرق کوندک بول دیدیلر : مشقت کوب و آنث نسبتند فائده آز بولاچغنى فکر لەب بو فکر مدن دوندم.

«قار انغو مملکت» گه بار و چيلر واق آربالرغه زور اتلر بیگوب بار رغه مجبور بولالر . چونکه آندغى صحراده قراو بولوب طورغانلقدن آباق تایادر، شول سببلى آدملىر و حیوانلر ایچون يورو ممکن توگل . تر نافلى بولغان سببلى ات آياغى تایمیدر . بو ير گه بولور بولماز كشيلر توگل بلکه اسپا بلمى يينتو واوزلوى سلامت بولغان سودا گۈزگە سفر فيلالو . بى بى سودا گر يوزار آربا بىرلە اوزىنه يىارلاك آزوq ، ایچەلەك ، او طون توېب كىتىدەر . چونکه اول باروب كىلەگان اتلر اوستىنە بولادر . موندى اتلر ، مڭى دينارغە فدر صاتولالر . آربالرنى ات موينىنە بىگەلر ده آڭا ايدىدەش اينوب دخىدە اوچ ات مىچىلر . شوشى ات آللەن بارا وباشقە آربالرغه بىگولەگان اتلر شونڭ آرتىندىن اېھەروب بارالر . اگر ده اول توفقا سە توفتىلر . بو ات گە صوغۇ او رشۇ بارامى ، آش اولىگرو بىرلەڭ لەڭ اتلر ئى طويىرالر ، كشيلر آنلردىن صوكىغۇ آشىلر . يوق ايسە ات آچولانادە كىشىلەنى هلاكلەكىدە فالدروب قاچوب كىتىنە .

او شىبو رو شىدە فرق مرحلە بارغاندىن صوكى سودا گىلر قار انغولىقدە توفتىلر واوزلارى آلوب كىلەگان صاتلىق نرسەلرىنى شوندە قو بالر ده او زلارى بى آز آرتغە چىگوب معلوم بى او رىنەه اورنلاشەلر . ايرتە بىرلە ، يىنەدىن الغە باروب كىچە فو يوب كىتىكان نرسەلرىنى كوزەنەلر ، نرسەلرى يانىدە صوصار ، تېيون . آس كىنروب قويغان بولادر . اگر ده سودا گر ، او ز مالىنى شول نرسەلر بى ابرىنە بىرر گە راضا بولسىه او ز نرسەسىنى شوندە فالدروب ، تگىلەنى آلوب

(۲) بو وقت «بلغار» شورى دشت قىچاى حکومتىلە تابع بولوب او لىكى شوكتى ، شهرتى بىكىان ايدى . شيخ اپىن بوطەنڭ «بلغار» شورى حقىنە فسقە باز ووئى ایچون تأسىف اپتولە در . امىلى فصلى بولغانغان «قار انغو مملکت» حقىنە سوز سوبىلەو او زىنەن «بلغار» شورى حقىنە بى آز مفصل رو شىدە معلومات بىرگان بولسىه ايدى بىزنىڭ ایچون بىك قىمتلى بى ياد كار فالدرغان بولور ايدى . بختىز ملتىڭ و طالعسىز حکومتىڭ قسمتى هر وقت شوشى رو شىدە بولادر .

اوز اورئينه کيته، اگرده رضا بولماسه شول حالنده فالدره در، اگرده مالنى آلاسيلىرى كىلىسە او لىگى نرسەلرى او سقىنه دخىدە بر از آرتىدرالر، آلاسيلىرى كىلىماسە سودا گر مالىنى شوندە فالدروب اوز نرسەلرى يىنى كىرو الوپ كىنهلر (۱). موندەغى آلىش بىوش توتىبى اوشبو روشه در. اما بو خلفلر اوزلرى كېمىلر؟ آدم جنسىندىنى ياخود پەيرىمى؟ .. مونى بلگان، كورگان كىشى يوق (۲). آس تىرسىنڭ ئىڭ قدرلى طوونلۇ اشلەنوب شونلار هندستان شهرلرنە مڭار دىنارغە صاتولالار. بىزنىڭ آفچە مىز حسابىنە كورە ايکيۈز ايللى آلتۇن بولادر. اول اوزى بىر فارش اوزونلغۇنە، توسى بىك آق، قويىرغى اوزون بىر حیوان بولوب قويىرغى شول حالنچە فالدرلوب تگولەدر.

صوصار ايسە موڭاردن كىمەرك. درجهدە بولوب طوونى دورتار يوز دىنارغە يورى، اوچوزر اق دە بولا. اوشبو تىرى بلۇڭ ئاخاصىتلۇرى شولىر كە مونلار بىلەمبار. چىن ھم عراق لىزىڭ تورەلرى والوغلىرى يافالرىنە اوشبو تىرى ياردىن قوبالر (۳). سلطان طرفىن يول باشچى ايتلوب ييارلىغان امير بىرلە بىر گە «بلغار»

(۱) اصل عبارت: «نيجدون بازاقه من السمور والسنجباب والقام» در. گويا فارانغو مەلکەت خلقى بلغار سودا گۈلرەنە: «شول مالكىزنى بىزنىڭ اوشبو نرسەلرەن بىراپىنە آلماشىق! ..» دېگان بولالار.

(۲) بو «فارانغو مەلکەت» نىڭ بو كونىگى ۋانە، وپىرم شورى اوونلرى، غلازوفسكى اويازاننە طورچى خلقىر ايكانلىك، شېبو، يوق. بلغار توركىزى، مەنلى، ملايم وشول زمانغا كورە ئىڭ اوستا سودا گر خلقلى بولغانلۇنى اوزلارىنە حتى چىن وەند ھم دە مصر واندلس مەلکەتلەرنىن سودا كۈرانلىرى كىلەدر وجانوار تېرىلىرى ھم دە باشقە ماللار آلوپ كېتىلار ايدى. بلغار سودا گۈلرەنۇن طرفىنە بولغان فىن خلقىنىڭ سوداسىنى اوز قوللارنە طوتو اىچۇن این بطوطە سوپەلە گان روشه خىلە لە اغتراب قىلوب تشورىر ايتكانلىر وشول يانلىرغە آياق باصو طوغرىسىنە آنلونى قورقتقاڭلار. بو يىردە، این بطوطە سوپەلى طورغان حىكايىتىڭ بەتونسى شوندى بىر خىلە دن عبارتىر. بلغاردىن قرق كونلىك مساۋە كوب بولاسە ماڭ ياروم، طوغىرى بارلغاند، مڭىچانزوم بولورغە تىوشلى. اوزى ساي آينىدە بلغاردا تونقىڭ ياب يانلىقى ايكلەمگىنى حەم: «فزوڭلۇنى كوروب بلگاندىن سواڭ شىيخ این بطوطە: «آى ھاى! شوندى يانىن بىرە شول درجە دە قىراولىر و فارانغولق دىنیاسى بولورمى ايكان؟ .. دېب تردد كورسە تورگە تىوشلى ايلى .

(۳) اصل عبارتى: «وامرأ الصين وكبارها يجعلن منه الجبل الواحد متصلًا بغير واحد من العنق وكذاك تجار فارس والعرائين» در. بو عبارتىدە چوالپۇق بار.

شهر ندن رهضان نک بکرمی سیگزنجی گوننده فایتو بیندک . ساطان اور دوسی «بیش ناو» ده ایدی . ساطان بر له عبد نمازینه حاضر بولدم . عبد نمازی جمعه کون او فولدی .

XIII

عید نمازی او قو

عبدکه حاضر بولو ترتیبی او شبو رو شده بولدی : عید کون ایرته محمد او ز باک خان او ز بینک الوغ عسکری برله آت اوستنده ، خاتونلر بینک هر بری او ز کشیلری برله آر بالرنده ، خاننک فزی - انسی طرفندن پادشاه هلق وارشی بولو سبیلی باشینه تاج کیگان حالده ، شاهزاده ادلر نک هر بری او ز عسکرلری برله حاضر بولدیلر . قاضی القضا شهاب الدین السایی و آنک برله فقیه هر ، شب خلو ، قاضی حمزه ، امام بدر الدین القوامی ، شویف ابن عبد الحمید مونار نک هر بری ولیعهد برله ایدیلر .

بار ایانلار صوغولدی ، بایراقلار کوتار لدی . قاضی شهاب الدین امام بولوب عید نمازی و بیک گوزه ل ایتوب خطبه او قودی .

موندن صوڭ سلطان «کوشک» کە گىتدى و آنده باروب او طوردى . خاتونلاری ياننده ایدی . «کوشک» ياننده فى چاتر ده و بىعهد برله خاننک فزی دخى اىكى چاتر ده پادشاه نک او غلملرى و ياقنلاری يرله شىيلار . اميرلر ، شاهزاده لر اىچون كرسىلر حاضر لندى ، آنلار هر بری او زلر بینک تىوشلى او رنلر ينه او طور دېلر . هر بر «تومان» امير بینک او زلر ينه مخصوص «طبىل» لرى بار ایدی . «تومان» اميرى دىب اون مڭ آنلى عسکر باشاغى بولغان تو رهارگە أىته لر . بتونسى اون بىدی «تومان» اميرى بار ایدی . مونلر نک آنلى عسکرلری يوز يتمش مڭ بولادر . لىكن عسکر بو صاندن كوب آرتىقلر . هر بر «تومان» اميرى اىچون منبر روشنده بىو ك اورنلار حاضر لەندى .

فول آستارنده‌غى عسکرلار اوینادىلار. بىر ساعت فدر عمر شولاي اوتدى. موندىن سوڭچەر هر بىر تو مان امير يىنه خلعتلىر او لهشندى. او شبو خلعتنى كېگان وقتىدە هر بىر امير، خان كرىسيسى يانىنە كيلوب اوڭچۇڭ آباقلرى بىر لە تز لەنەلر، صول آباقلرى اوڭىنىڭى حالىدە طورا، موندىن سوڭچەر كە امير لەنگان و بىوگەلەنگان آت كىتو رەب بىر لەدر، امير مونى اوز كرىسينى آلوپ كېتىدەر ايدى. موندىن سوڭچەر خان اوز يىناث كرىسيسىنى تو شوب آت نە مندى. اوڭچۇڭ ياغنە دەلىيەد و آنانڭ خانىنىڭ قىزى أت كۈچك، صول ياغنە، ايكىچى اوغلۇ آت منگانلىرى حالىدە، آللە دورت خاتون، حربىر بىر لە اور تولگان ھەم دە آلتۇنلى يىفا كلر يابلغان آتلار يېگۈلگان آر بالرىنە او طورغان حالىندا كېتىدىلر. الوغ و كچۈك تورەلر، شاهزادە ھەم وزىرلارنىڭ بالالارى، قاراوللار، حكومت آدملىرى جىيدى بولغا نلىرى حالىدە او شبو كە وانىڭ آلدۇنى باردىلار و «بار گاھ» غە يتوب طوقتادىلر.

«بار گاھ»، اوستىينه آلتۇنلانغان كەوش يابولغان دورت آغاچ ياغانما او طورتوب ياصالغان بېك زور اويدىر. دورت باغانانىڭ باشلىرىنە نور لرى بالقوب طورغان آلتۇنلى كەوش طوبىر بار. يراف يىردىن او شبو «بار گاھ» بىر توبه اورن مثالىنىدە يالتراب كورلەدر.

«بار گاھ»نىڭ اېچى بتو نلاي يېفاك (صرمهلىر) بىر لە تو شەلگان ايدى. اور نا بىر يىنه «تخت»، قويلغان. تخت، زىنتلەب ياصالغان آغاچدىن بولوب اوستىنىدە گى طوتقاڭار، چلتىرلىر كەوش آلتۇن تاقتاڭار بىر لە يابلغان اما آباقلرى صاف كەوشدىن اشلىنگان. بو «تخت»نىڭ اوستىنىدە قالقۇبىر اورن بار. مونى خان اوزى ھەم دە الوغ خاتونى او طوردىلر. اوڭچۇڭ ياقلىرى خان قىزى أت كۈچك بىر لە خان خاتونى او ردوجا، صول ياقلىرىنە خان خاتونلىرى بىلۇن ھەم كېباڭ پىر لەشدىلر. تختنىڭ اوڭ طرفىنى بولغان كەرسى اوستىنىدە ولىعەد تەن بىك وصول مارقدەغى كەرسى دە خانىزادە جان بىك و اطراف غە تز لەنگان او طورغەچلىر دە شاهزادە، خانىزادە (و بىلەكى كىناز) لە ھەم دە الوغ و كچۈك نورەلر تز لوب او طورغانلىرى ايدى.

موندىن سوڭچەر آلتۇن و كەوش تاباقلىر بىر لە آش و نعمت كېلە باشلادى. تاباقلىرى دور تار- بىشار كىشى كوتاروب كېتىرەلر ايدى. نعمتلىرى قوى ھەم آت

ایتلرندن عبارت بولدى . هر بى تور نىڭ اوز آلدىنە تاباق قويلا دردە اوستىنە يفاك كىوم كېيىب بىلەنى بوفان باورچى ، يانىنە قىنيلر بىرلە آسقان پچاقلارندن بىرىنى آلوب ، اينى طورى ده آلتون ياكە كەوشىن اشلهنگان ساوتلارغە صالحوب تورەگە بىرەدر . شوندە توزھم بولا . بو باور چىلەرنىڭ ايت طور ارغە اوستالىقلرى عجىب رو شىدەدر .

آش صوڭىنە ، كەوش و آلتون ساوتلەر بىرلە اىچەملىكلىر كىلىدى . مونلار ابو حىنفى مەدھىنە بواغانلىقلرى اىچون بال اىچەلر .

خانىڭ فزى ساوتىنى آلوب ، خان غە بىردى . اول اىچكىاندىن صوڭ نۇرتىپى بىرلە خاتونلارغە بىردى . موندىن صوڭ ولىعەد شوشى رو شىدە قىلىدى . خاتونلارغە بىرگاندىن صوڭ طوتاسى أت كۈچك گەددە بىردى . موندىن صوڭ جان باك طوروب ولېعەد گە بىردى . مونىڭ صوڭىنە الوغ تورەلەر جان باك كە بىر دىلر . كەچوك تورەلەر ، الوغ تورەلەرنى اىچىرىدىلر . بو وقت كويىلەلەر ، جىلاولەر بولدى .

مسجد يانىنە بولغان زور قېبىدە قاضى ، خطىب ، شريف وفقىلەر ، شىيخلىر او طورغانلىر ايدى . مىن هم شونلار آراسىنە بولدى . بىز گە هم دور تار تورك كوتاروب آلتون و كەوش تاباقلار دە نەھەنلىك كەيتور دىلماو . فقىلەرنىڭ بعضىلىرى آشادى و بعضىلارى آلتون كەوش ساوتلاردن آشانى مواقى كورمى نارنىدىلار .

قەز توپەلگان آربالى كۆز كورۇمى بىردى تزاوب ماورالى ايدى . خان امرى بويىنچە بىر قەزنى جماعت گە نارا ئىدىيار . مېڭادە بىر آربا بىرلە كەيتورگانلىر ايدى لىكى مىن آنى تورك كورشىيارمە بىردى .

موندىن صوڭ جمعە او قور اىچون مسجد گە جىولادق . خان كىلەمى او زاق طوردى . خلقلىرنىڭ بعضىلارى : « اول جمعە فالدىر ماز ، كېلىور » دىلار وبۇضارى دە : اول ايسىرگاندر كېلماز ». دىلار ايدى . بىر آز وقت او تىكىاندىن صوڭ اوھ تونە كېلىوب كەردى و شويف كە ملام بىردى دە كولدى . خان ، شويف گە « آتا » دىب خطاب قىلەدر ايدى (۱) .

(۱) اصل عبارتى : « و كان يخاطبه بأمواله باسان القرركية » در . توركلەر قاشقىدە « آتا » احترام عنوانلارندىندر .

جمعه نمازینی اوقدق، خلقلر تارالدیلر (۱). خان ده «بارگاهه» غه قایتوب کیتىدی. ایکنندی نمازینه قدر شوننده فالدى. آندن صوڭ «بارگاهه» ده بو لغان جماعتى ده تارالدیلر. خان ياننده خاتونلر بىرلە فزى غنە فالدى. عېد كونلارندن صوڭ خان بىرلە اوردو، بىز ھم بىرگە « حاجى توخان » شهرىنە باردق.

XIV

حاجى توخان شەھرى

« توخان » دىب مونلر ھر تورلى تولھو خدمتلارندن عفو اينولگان كشىلەرگە ئىتەلر. ياخشى بىر تورك حاجىسى شوشى شهر اورنىنە او طورغان ده خان طرفندىن « توخان » لق احسان اينولگان. صوڭىندن بو اورن فربە و آندن صوڭ ده شهر بولغان.

« حاجى توخان »، اڭ گوزل شهرلاردن بولوب « اتل » يلغەسى او سەتىنە صالحەسىدەر. بازارلىرى بىك اشلىكلى. « اتل » ايسىدە دىنيادە بولغان يلغەلۈنىڭ زۇرلۇندىندر. كۈنلۈر صالحۇنلانا باشلاغان فە قدر خان، او شبو شهر دە طورا در. « اتل » ھم آڭا قوييا طورغان يلغەلر طوڭالىر. او شبو وقت اھالى ، يلغەنڭ بوزى او سەتىنەصالام توشىمار. هەندىستاندە بولغان كېك مونلار دەدەصالامنىڭ فيمتى يوق. شولصالام او سەتىنەن آر بالىر بىرلە « اتل » ھم آڭا قوشولا طورغان يلغەلر بىرلە اوچ مرحلە بارالى. قىش آغىزىدە يورۇچى قافلەلردىن صوغە با توچىلەر دە بولادر (۲).

(۱) شىخ اپە بىطوطە جىعەرڭ ئى رو شدە او تو اغاڭايىنى تعويىف قىلىورغە تىوشلىي ايدى. سارانلىق فىلۇوى اپچۇن تأسىف ايدىك.

(۲) اصلەدە بولغان بىر ئەركەن بىك آڭلاشلۇب يەتمادى. « حاجى توخان » شەھرى بىرلە « سرائى » آراسىنە يورۇچىلەرنى سوبىلە، كېچى بواوب دە بىر آز كەلمەلە توشوب ئالغان بولسە كېرەك دىب ئەن ايدىك.

« حاجی ترخان » شورینه بارغاندن صولک خان خاتونی بیلوون، آناسی بولغان روم پادشاهینی زیارت قیلور ویوگینی هم آناسی بورتنده قویار ایچون دیت خاندن رخصت سوراهی. خاننک رخصت بیرو وینی بلگانمند صولک « قسطنطینیه » شهرینی کورگه فرغوب، آنکه کروانی برله بر لکده باره ایچون خاتوندن مساعده صورا دم. بو نیتمنی خاتون موافق کور مادی و بور تورلی ضرر کیلو احتمالی بارلغینی آشلاندی.

خاتون غه تکرار مراجعت ایدم و: « سزنگ حمایتکرده بور ایدم » دیدم. رخصت ایندی و مک بیشبو ز دینار، کیوم هم آنلر بیردی. باشقه خاتونلر ده صوغلغان کموشلر انعام قبیلیلر. صوغلغان کموشلی مونلر « صوم » دیلر (۱). اما خاننک فزی، خاتونلر غه کوره ده کوب بیردی. او شبو سبیدن یانده آنلر، کیوملر، تیون و صوصار طونلر بیک کو بایدی.

XV

قسطنطینیه سفری

شوال آیندک ۱۰ نچی کونی ایدی، خاتون بیلوون کروانی برله و آنک حمایتنده بولغانم خالدہ قسطنطینیه گه سفر ایندک. خان، خاتونلر، ولیعهد او زانا چقدیلر. بر مرحله بارغانمز دن صولک خان او زی هم ده ملکه (الوغ خاتون)، ولیعهد فایتوپ کیتدیلر. ایکنچی مرحله ده خاتونلر او زاتوب فالدیلر.

« بیدر » اسلی امیر او زیندک بیش مک عسکری برله خاتون نمی او زانا بار دی. خاتونذک او ز عسکری بیش بوز آتلی فازاقدن عبارت بولوب مونلر فاٹ ایکبوز فدر لیسی روملر و فالغانلر ده تورکلر ایدی. کو بره گی روم فزرندن عبارت، ایکبوز جاریه، دور تیوز آربا، بیگار و آنلانور ایچون ایکی مک آت، او چیوز صغر، ایکبوز دوه، روم و هندلور دن یکرمی یمکیت بولوب

(۱) صدم، خالص و صاف معابری، بولمه، کیرمه. « صوم ایت » سوده، کمز خالص، ایت.

روم یکبینلر ینڭ باشلقلرى «مېخاڭىل» اسمىنده وېتون يكىتلر نىڭ الوغ باشلقلرى «سېنبل هندى» اسمىنده بىر آدم ايدى . بو سېنبل بىك بهادر آدم بولوب توركلر موڭا «لۇ لۇ» دىپ عنوان بىرگانلار .

بارى زىيارت قىبلو ھەم دە حەملىنى قو يو قىدى بىر لە گىنە بارغانلىقنى اىچون بىلۇن، اوز ینڭ بىك كوب جارىپسىنى و جهاز يىنى خان اوردو سىنە قالدرو بىكىتكان ابىدى .

موندىن «أڭ» شەھرى يىنە يوللاندىق (۱). بو شەھر نىڭ بىنالرى باخشى، زور راغى اور تاجە، ھواسى بىك صالحون . مونىڭ بىر لە «سراي» آراسى اون كونىلك يولدر . او شبو شەھردىن بىر كونىلك اور نەھر وس ناولرى بار . بو يىردى بىك ياممىز توسلى خristianلار طورالرى . كەوش مەدىنلىرى بولوب ، دشت قېچاق مەملەكتىنە استعمال ايتولە طورغان «صوم» شول كەوشلەرن اشلەندەر .

«أڭ» دن كىتىوب اون كون بارھانىز صوڭىنە دشت قېچاق شەھر لەندە و «قارا» دىڭز اوستىنە بولغان «سرداق» شەھرى يىنە (۲) يىتكە . بو شەھر نىڭ مەرساسى (پەيستانى) بىك زور و بىك كوزل بولوب شەھر طىشىنە باقچەلر ، صولو كوب . خلقلىرى توركلەرن و آنلار ھمايەستىنە طور و چى روملەرن عبارت . مونىڭى خلقلىرى هنر و صناعت اھللەرى بولوب ، اوپىلر ینڭ كوبىرەگى آغاچدىن صالنغان .

بو شەھر اولىدە بىك زور بولوب صوڭىنەن توركلەر بىر لە روملەر آراسىنەنى صوغىشىدە كوب يىرى خراب ايتولىگان .

ھر مرحلەدە، خاتون غە آت، قوى، صغر، دوفى و فەمىز ، سوت كىتۈرەلەن و قۇناق اىتەلەن و ھر بىر امير اوز قول آستىنەنى يېلىرى دن لو تىكاىنە اوز عسکرى بىر لە خاتوننى اوز اتالىر ايدى . بو اش مجرد خان خاتونىنى حرمت ايتۇ اىچون گەنەدر . يوقسە بو مەملەكتىلەر طنج بولغانلىقىن قورقو فلان يوقدر .

موندىن صولىڭ «بابا سلطوق» شەھرى يىنە يىتكە . توركلەر نىڭ ئىچىنە بو لغان شهرلەرى شوشىلەر . موندىن روم مەملەكتى اون سىكىز كونىلك بولوب اىكى أرانى

(۱) مونىڭ نېمىدى شەھر اىكائانلىگى بىزگە معلوم بولسادى .

(۲) درستى «سوداق» بولسە كېرىءەك . بو شەھر ايسكى و قەندە «نېچاق» توركلەر ینڭ تەختگەھەلەرى ايدى . حاضرندە «فيديوسىيە» اويازانىدە بىر نىمسە، آولىدەر .

کشی طورمی طورغان کیک بیر چول آیره در . بو چولده سیکنر کونلک یواده صو
و آزوق بولماها ناقدن صولرنی کون فاچقلر ، صاوئنلر برله آربالرده آلوپ بارالر .
بز صالحون و قنده سفر فیلوبمز سبیلی صوغه کوب محتاج بولمادق (۱) . تورکلر ،
صلورنی کون فاچقلر برله آلوپ باردیلر ، آڭا پشکان دوفی فانشلروپ ایچه لر
وشول سبیلی صوصامبلو ایدی .

بز ، «بابا سلطوق» شهرنده شوشی چولده سفر فیلور ایچون حاضر لهندك .
صافاق ایچون بر آز آت الورفه محتاج بولغانلغمنی خاتون غه بلدردم . هر کون
ایرتە و کیچ باروب خاتون غه سلام بیرو عادتم ایدی . او زى ده چیتندن کیلگان
آنلردن ، قویاردن آت واپکی اوچ فوی بیاروب طورادر ایدی . او زم آت اینى
آشاما دام ، اما ایبدە شلرم ھمدە تورکلر آشیلر ایدی . یانمەه ایللی باش آت بار
ایدى ، خاتون پنه دن او نبیش آت آلورغە بیوردى . خاتوننڭ وکیلى : «صویار
ایچون دېگان آنلردن سیمزلو بینى او زىڭ صایلا ! کېرەك بولسە دخى ده بیور مز»
دېدى .

ذو القعده اور ناسنده «چول» گە گرۇپ کیتىدك . خانىن آيرغا ناندىن
صلوڭ موندە قىدر اوون تو قز کون کیلدك و موندە بیش کون طوردق . زور .
چولىن اوون سیکنر کون او تىدك . اپر تە بر و کیچ بر مرتبە توشەدر ايدك . اللەغە
شىركەر ھېچ بر مشقىت كور مادك (۲) .

(۱) بوسفر ، شىغ ابن بطوطهڭ او ز سوپلەوينه كوره ۱۳۳۴-۷۳۴ نېچى يىل ايمون آپنەه
بولوغرە تىوشلى . شولاى بولغاچ اوول و قىلرده صالحون بولمازغ «كىرەك ایدى . بلکە بىوڭ توبه
وتاواردن او نگان بولغا نازادر .

(۲) شوشى يەرن باشلاپ شىغ ابن بطوطه ، روم مملكتىنە كرو وينى ، قسطنطينىيە گە
باروينى و مذكور شهرنى تىاشا قىلۇويىنى ، «آيا صوفىي» كەنيسەسى و مناسترلر و باشقەلرنى
تعرىف ايتىپ ، كېرۇ « حاجى ترخان» غە سفر فىلولرىنى سوپلىدك . بعض بر اهمىتلى
معلوماتلىرى ده بار .

« حاجی تو خان » شهروینه قایقهو

اوزاتون بار وچی تورکلر فاشنده خاتوننڭ اوز آناسى و آناسى دىنندە ایكالىڭى هم دە خان يانىنە قایتۇرغە تىلەمە گانلىڭى معلوم بولدى (۱). شونڭ اوچۇن خان حضور يىنە قایتۇب كېتىقىندا بىر تورکلر خاتوننىن رخصت صورا دىلر. خاتون مونارغە رخصت اينىدى و كوب بولەكلەر بىردى هم دە « ساروجه » اسىلى آدم گە بىشبوز عسکر قوشوب اوزاناتا بىماردى. مىڭا هم « بىر بىر » اسىنده اوز آلتۇنلارنى اوچىوز دىنار، بىندىقىدەن مڭى درەم، قىزلى اشله گان كىوملار، يفاك و كېندر ھم يۇن نرسەلار دەن كېۋماكلىرى، اىكى آت ھدىيە اينىدى و مىنى رعابىت قىلىو حقىنە ساروجه تېبىيە قىلىدى.

خاتون غە و داع اينىدم و آيرلوب كېتىدم. « فەستانىنەن » دە طور ووم بىر آى دە آلتى كون بولدى. ساروجه بىر لە بر لىكىدە سفر قىلىدى. مىڭا حرمت اىتەدرىي . روم مەلکىتىنەن چىقوپ، بارغان وقتىه قالىرىوب كېتكان اىيدەشلىرىمىز

(۱) اىن بىطوطە، بىر اورنىدە بىر خاتون حقىنە اوشبو سوزلىنى يازادر: « خاتون، اوزىنڭ مسجىدىنى يەلدە بىر شەردە قالىرىدى. اذار او نولماز بولدى. او زىنلى ئوناق اپتار اىچۇن خەم دوڭۇز اپتى كېتۈر، لەز ايدى. شونارنى ابچە و آشى دېت ايشىدم. بعض بىر تورکلر استشنا قىلىسە، يانىنە نامار او توچىقى فامادى. اول تورکلەر بىزنىڭ يانىزدە او قىلىر ايدى ». « مشھور خاتونار » كتابىنە بىر خاتون (بىباون) حقىنە: « نصرائى لەدە » ثابت اوللووى ويا كە اسلام قىبۇل ايتۇرىمى مەلۇم بولمادى » دىكىغان ابدىك. اينىدى اىن بىطوطانىڭ بىر حكىايەتلەرنىن مورىڭ حاى بىر قىدر علوم بوللاذر. او زىباڭ خان غە قايسى و قىتلەر و نىنەنلى سېبىلى بىرلىدى و او زىباڭ خان حضورىنە كوبىمى طوردى، بىوگىنە بولغان بىلاسى دىناغە كىلەگان مۇڭ او زىباڭ خان طرفىن نىنەنلى بىر تىپىر ايتولىدى؟ مۇنلارنى بىلە آلمادىق. بىر انس اىپەر اطورلارى سلچوق توركىلەرنىن تۈر توب طور دەنلىرنىن مغۇللر بىر لە يانىنلاشو سىاستىلى ئۇنالار، لازم بولسى او زىلر ئىنڭىز قىزلى يىنى دە بىرەرار ايدى. بىباون دە او زىباڭ خان غە شوندى بىر مۇقدى بىر لە بىر لەگان بوللووى اھتمال. شوندى بىر سىماسى مقصود بولماغاننىن صوڭ بىر خاتون كېر و قایتۇب كېتكان بوللور. و الله اعلم بالصواب.

و آر بالرمز غه کيلوب يندك .

آر بالرمز غه اوطوروب چولگه کردك . ساروجه ، بزنڭ بىرلە بر امكىدە «بابا سلطوق» شهرىنە قدر باردى . شوشى شهرىدە اوچ كون فۇناف بولغاندىن صولڭ كېرىۋ قابتوپ كېتدى .

بو وقتىدە كونلىرى بىك صالحون ايدى (١) . مىن اوچ فات طوون ، ابىكى فات اشطان - مونلىرى نڭ بىرى اىچلەگان - كېيىھىدە ايدىم . آياغەمە يۇن اوپۇق ، آنڭ اوستىندە كېنلىرى بىرلە اىچلەگان چىتۈك ، آنڭ اوستىندە بورى تېرىپىس بىرلە اچلەگان آت كوننىدىن ايتۈك بولادر ايدى . اوختۇغە ياقۇن طوروب اسسى صو بىرلە طهارت آلغانىدە هەر بىر تامچى شۇل ساھىت بىرلە بوز بولادر ، يوزمىنى يوغان صولارم صافالامە يابشوب طوڭادار ، اگر دە سلىكتىسىم فار روشىنى فوپولادر ، بورنمىن چىقغان صولارم مېغەمە قانادر ايدى . قانلىقانلىكىومىلارم كوب بولغان سېيلى آرباغە منه آلمىدر ايدى . ايدىشلەر م كوتاروب مندرملەر ايدى .

« حاجى ترخان » شهرىنە كيلوب يندك . لىكن اوز باك خان موندىن اوز يېڭى تخت گامى بولغان « سر اي » شهرىنە كېتىكان ايدى . بىز « اتل » يلغەسى و شوڭا قوشولا طورغان يلغەلەرن (٢) « سر اي » غە كېتىدك . يلغەلەر طوڭغانلىرى ايدى . اگر دە صو كېرىك بولسى ، فازانغە فار صالحوب ارىتىدەر ، صوغە أىلەنگاندىن صولڭ شونى استعمال فيلهدر ايدك . اوچ كونىدە « سر اي » غە باروب يندك . بو شهر « بىركە سرايى » دىب معروفدر (٣) .

اور باك خاننىڭ تخت گامى اوشبو شهر بولوب شوشىنى طورادر ايدى . خان حضورىنە كردك . بىز نڭ سفر مىنى ھەممە روم پادشاهىنى و شهرىنى صور اشى . سوپىلەدك . بىز گە نفقة لك تعىيىن قىلىو حقنىدە امر قىلىدى و اورن حاضرلەندى .

(١) ابن بطوطه نڭ اوز يازو يېنە كورە سنتابر آخر لەرنىدە بولورغە تىوشلى .

(٢) ابن بطوطه نڭ « اتل » گە قوشولا طورغان يلغەلەرنى مقصودى « اتل » تار ماڭلىرى بولسى كېرىك .

(٣) « بىركە » (بوركاكا) خانغە نسبت ايتولوب « بىركە سرايى » دىب استعمال قىلىنۇر ايدى .

سرای شهری

«سرای» شهری بر بوزنده بولغان شهر لرنڭڭو زللرندن وڭڭو
الوغلرندن بولوب آدم در ياسىئر (۱). اوراملىرى كىڭى بازار لرى بىك كوكىلى.
شهرنى كوروب يورو ابچون كونلەرنىڭ بىزندە بعض بىر الوع ذاتلىز بىر لە
آت منوب چىقدق . بىزنىڭ اورنەز شەرنىڭ بىر چىتنىدەرەك ايدى . ايرتەن كىتىوب
ايكنىچى چىتىنە او بىلە دن صوڭىنىڭ بىتكە . شوندە او بىلە او فودق ، آشادق ، فايتورغە
چىقدق ، اورنەزغە آخشام صوڭىنىڭ غەنە بىتكە (۲) . ايكنىچى بىر كوندە شەرنىڭ
آرقىلىسىنى يوروب قايتدى . مۇنىڭ ابچون يارتى كون او تى . بىنالىر طۇناش ،
يېچ بىر بوش اورن و خراب يورت ھم باقچە يوق .

«سرای» ده اون اوچ جمعە مسجدى بار . مۇنىڭ بىرسى شافعىيلەرنىكى . اما جمعە
مسجدى بولغان مسجدلار بىك كوب . مۇندە تورلى طائەلەر طورالار . اما
مەملەكت خواجهلارى و حکومت آدملىرى (عسکرلار) مغۇللار . مغۇللار (۳) آراسىدە
مەسلمانلار دە بار . آلاص (۴) دېگان بىر قوم بار ، مۇنلار مەسلمانلار . دخى دە
قېچاق ، چوکس ، روم ، خلقلىرى بار روملۇ خەستىيان دىينىدە .

(۱) بىر كوندە استر خان گۇ بىر ناسىنە ئى «تسارىيف» شەرى اورنەدە «ايدىل» زىڭ مۇل
طر فەندە ايدى .

(۲) بىر نۇپاپىر آپىنە بولغانلاردىن كوننىڭ پاخشى غەنە قىقارغان وقىي بولاھر . شونىڭ
ابچون اپن بوطۇطە سۈزىنە مىالغا يوق .

(۳) مغۇللار كىلاڭان وقىدە بىر مەاستىلار تورك قۇملىرى بىرلە طولىي ايدى : شونىڭ
ابچون بىر مغۇلدار تورك تۆمۈرىنە تمىل اپتىيلەر (توركىلەشىداو) . اپن بوطۇطەنىڭ حکومت
آدملىرى حېقىنەدە ، اهالى حېقىنەدە «تۇر كلە شۇلای و تور كار بولاي» دېب يازولىرىنىڭ سېبىي اوشۇمۇر .
اپن بوطۇطەنىڭ «تورك» دېگان سوزلۈرىنى بىزنىڭ مۇرخلۇرەزنىڭ «تاتار» دېب «قىر جەم» قىياولرى
باڭلىشىدەر . اپن بوطۇطەنىڭ «دشت قېچاق» سىيامىتىنى حكایىت قىياغان اورنە (سېنوب شەرنىڭ چىقۇب
خوارزم كە باروب كىرگانىنى سوبىلە كاڭ بىر دە) «تاتار» سوزى بىرگەنە اورنە، دە يوق .

(۴) «الاج» دېمكىچى بولادرمى ؟ ..

هر بر طائفه او زلری پر محله طورالر . او زلرینڭ بازارلری، سوداگرلری، مسافرلری بولادر .

شهرنڭ چىتىن كېلىمگان كېشىلرینڭ كوبوس مصر، عراق عرب، عراق عجم، شام وباشقەمماكتىلدندىر . مونلار او زلر بىنه آپرىوم محله ده طورالر . سوداگرلر نڭ ماللری ياخشى صافلانسىون اىچون بو محله چىتى اور بىلە احاطە قىلغان . خان سرايى «آلتۇن ناش» اسمى بىلە معروفدر (۱) .

«سرايى» شهرىنىڭ فاضىسى آفساق بىرالدىن ئىلا ياخشى فاضىلرنڭ بىر يىدر . شافعى مىدرسلەرنىن صدرالدىن سليمان لىكزى (۲) و مالكىيلدن شمسالدىن مصرى بار . بو صوڭغىمىسى دېننەدە تەھتمىلى آدمدر . نظامالدىن حاجى نڭ تكىيمىسى بار . بو آدم بىزنى ضيافت قىلدى . نعمان الخوارزمى نڭ تكىيمىسى ده بار . بو آدم فضل صاحبى بولوب ، گوزل خلقلى ، تو اضعلى ، دنيا اهلىنىڭ غيرتلى ، فائەلى بىر آدمدر . او زباك خان او زى هر جمعە كون كىلوب موڭا زىارت ايتە ، خان كىلە دىپ فارشى چىقىمى و آياق او زرینەدە طورمى . خان مونڭ حضورنەدە او طورە و ملايمىت بىلە سوپىلەشە ، تو اضعلق كورسەتە . اما شيخ ، شوشى اشلرگە آيسى كىيەتى ، آرتق النفات ايتە . فقيرلار بىلە بولغان معاملەسى ، خان بىلە بولغان معاملەسىنىڭ تەمام كىرىيىنچەدر . آنلرغە كچىلەك كورسەتە ، آچلوب سوپىلەشە ، حرمت اينە . اللەتعالى نڭ رەحمتى بولسۇن ، مىڭا كوب حرمت ايتىدی و بىر تۈرك قول ھەدىيە قىلدى .

«سرايى» دن «خوارزم» گە سفر ايتارگە بولوب او شبو شيخ گە مشورىت قىلغان ايدم . «بىر آز كۈنلەر موندە طور» دىبىت مىنى سفردن منع قىلدى . لىكن موافق اىپىدەشلر تابلغان سېبىلى آنلاردىن قالاسىم كېلىمى ، سفر گە باضرەندىم . بو حالمى شيخ گە بىلەردى . شيخ اولگىچە : «موندە فالورغە مجبورىسىڭ !» دىدى .

(۱) دشت نېچەق حكومتى اھتمال ، شوشى «القون ناش» اسمى سرايى مناسېتى بىلە «آلتۇن اوردا» دىبى معروف بولغانلار .

(۲) ياقوت ھموئى سوزىنە كورە «لەكز» ، فاذقا سىيەدە «درېنە» شهرنەن تۈن طرفە بىر آزى خىستىيان و كوبىسى مسلمان بولوب « او زلر بىنه باشقە ، بىر تە بىلە سوپىلەجى خلقىلاردر . « فاموس الاعلام » ، مونڭ «لەزگى» سوزىنەن بوزولغان بولۇوينى ئىن قىلەدر . «لەزگى» بىر كۈنلەدە معروف بىر خلقىلار .

سفر ایتم دیب طورگانمده بر قولم فاچدی. اوچ کوندن صولٹ مذکور فولمنی « حاجی قرخان » شهرندن تابوب کیتوردیلر. موئی شیخنث کرامانندن حساب ایتم (۱).

XXIII

« سوای دن « خوارزم » گه

« سوای » بوله « خوارزم » آراسی فرق کونلاک بولدر. اولن بولماغان سببلی بو آراده آت بوله سفر قیلوب بولمی. بلکه آربالرگه دوه بیگوب بوریلو. « سوای » دن کیتوب اون کون بارگانمزدن صولٹ « الوصو » (الوغ صو) اوستند « بولغان » سرا یچق « شهرینه یقدک (۲) ». بو الوغ صو اوستند « بغداد » شهرنله گی کوپ روشنده کیمه لر اوستینه صالحوب یاصالغان کوپر بار. بزنث آت بوله سفر هز شوشی شهرده تمام بولوب مونده آتلر مزنی دور تار دینار تیر هستند حق بوله صاندق. آتلر مز ضعیفله نگان ایدی. آنث اوستینه بو شهرده آت بیک اوچوز. آربالو مزغه بیگار ایچون دوه لر ياللادق. بو شهرده تور کلر نث « آتا » لرندن بر ایزگی آدمذک تکیه سی بار. بزنی فوناق ایتدی و خیر دعالر فیلدی. فاضیلر نده ده فوناق بولدق. بو قاضینه اسمنی خاطر مدن چیقدی (۳).

« سرا یچق » دن کینوب اوتوز کون باردق. ایرته بر کیچ بر تو شوب استرات ابتهدر و طوقتاغان اورنلر مزده یوانو و من دوفی پشروب ایچار قدر گنه بولادر ایدی. دوفی بو مرتبه فایناب چیقو بوله پشهدر. شونث اوستینه سویه گندن

(۱) بو و قنده « خوارزم »، اوزباک خان تصرفند. بولغانلقدن ممده شیخ ابن بطوطه، نی اوز مملکتمند اوزاتوب چیقارونی قصد ابتدیکردن کیله چکنگی با بنده ترجمه قیلوبنی موافق کوردک.

(۲) بو « سرا یچق » شهری « جایق » بلغه سی اوستنده ایدی. ابن بطوطه، نث « الوصو » دیگانی اوشبو « جایق » يلغه سیدر.

(۳) ابن بطوطه، سیاحت نامه سینث بتوه مادرینی و نقله، یازماغان، شبهه ای اورنلر بولونث سببی اوشبور.

آبرلوب پشولگان ایت هم سوت صالحوب آشیلر . کروان خلقی آربالو نده آشاب ، یوفلاپ بار دیلر . مینم اوز منذ آربامده اوچ جاریم بار ایدی .
 او لمون بولماغان سبیلی مسافرلر بو صحراده ممکن قدر فزو یور رگه و تیز رک قوتلوب چیقارغه طربشه لر . بیگولگان دوه لردن بیک کوبلر بولمه هلاک بولالر ، ایسان فالغانلری ده بیک ناچار لانالر ، ایکنچی یلدنه غنه بر آز سیمرگاچ اش که یاری باشیلر . صو ، بیک صاناوای اورنلر ده غنه بولوب بعض وقتلرده ایکی اوچ کون صوسز باررغه طوغری کیله . اول صولرده یاغمور صولری یا که صای قیولرده بولغان صولردن غنه عبارت بولادر .
 او شبو چولنی اوتو بز «خوارزم» شهرینه باروب کردک .

* * *

ابن بطوطه سیاحت نامه سندن ترجمه قیلورغه تله گان او رنلر او شبو یرده ترجمه قیلنوب بتدیلر . شبهه لی عبارتلر اجمالی صورتده و سورنلث او گناینه گوره گنه ترجمه اینقولدیلر . بعض بر شبهه لی او رنلری او ز عبارتلری بوله سرق آستینه کو چرادیلر . شونلث اوستینه ده بعض بر کیمچیلکلر فالغان بولورغه ممکن . قصدی صورتده بولماغان کیمچیلکلر انشاء الله عفو قیلنور لر .
 بابلر نلث اسمیری و صانلری ، جهیلر آرالرینه آلغان جمله لر ، سرق آستینه ده شرح و حاشیه لر هو بری بز نلث او ز طرفزدن یاز لغان نرسه لر در .
 شیخ ابن بطوطه نلث او شبو مملکت گه و داع قیلوب کیتو وینه او نبیش یللر اونکاندن صولک ۶۰۰ پل تمام بولادر . اول کیتکان وقتلرده «اورنبورغ» شهرینه اورنی بوش یالان ، «اوفا» اورنی قوبی برو اورمان ایدی . سبحان الله محول الاحوال .

رضاء الدین بن فخر الریعن .

